

CAROLINE KROON
INLEIDING TOT DE
LATIJNSE
SYNTAXIS

Structuur van zin en tekst

— *Grammatica* —

LABYRINTHVS
HIC HABITAT

OTAVRV

Inleiding tot de Latijnse Syntaxis

Caroline Kroon

Inleiding tot de Latijnse Syntaxis

Structuur van zin en tekst

Grammaticaboek

Bij dit grammaticaboek hoort het *oefenboek* Inleiding tot de Latijnse Syntaxis (Amsterdam University Press 2007, ISBN 978 90 5356 951 1)

Omslagillustratie: graffito uit Pompeii
Ontwerp omslag: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Binnenwerk: PROgrafici, Goes

ISBN 978 90 5356 950 4
NUR 616

© Amsterdam University Press, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
1.1 Zinsstructuur	11
1.2 Zinscomplexiteit	14
1.3 Attribuut	15
1.4 Ingebedde predicaties	16
1.4.1 Ingebedde predicaties als constituent van de zin	17
1.4.2 Ingebedde predicaties als constituent van een nominale groep	18
1.4.3 Predicatieve bepalingen	19
1.5 Coördinatie	
2 Naamvallen	21
2.1 Naamvallen als kenmerk van argumenten	21
2.1.1 Nominativus	21
2.1.2 Accusativus	22
2.1.3 Dativus	25
2.1.4 Ablativus	30
2.1.5 Genitivus	32
2.2 Naamvallen als kenmerk van satellieten	34
2.2.1 Ablativus	34
2.2.2 Dativus	40
2.2.3 Accusativus	41
2.3 Naamvallen als kenmerk van constituenten op woordgroepniveau	42
2.3.1 Naamvallen als kenmerk van attributen	42
2.3.2 Naamvallen bij adiectiva	45
2.4 Vocativus	46
3 Infinitivus	49
3.1 Vormen van de infinitivus	49
3.2 Gebruikswijzen van de infinitivus	51
3.2.1 De infinitivus in de functie van subject	52

3.2.2	De infinitivus in de functie van complement bij tweeplaatsige werkwoorden	53
3.2.3	De infinitivus in de functie van complement bij drieplaatsige werkwoorden	54
3.2.4	De accusativus cum infinitivo constructie	55
3.2.5	De nominativus cum infinitivo constructie	59
3.2.6	De infinitivus historicus	62
4	Participium	63
4.1	Vormen van het participium	63
4.2	Gebruikswijzen van het participium	64
4.2.1	Het attributief gebruikte participium	64
4.2.2	Het predicatief gebruikte participium ('predicativum')	65
4.2.3	Het dominant gebruikte participium (onder andere de ablativus absolutus constructie)	67
4.2.4	De accusativus cum participio constructie	72
5	Gerundium en gerundivum	75
5.1	Het gerundium	75
5.2	Het gerundivum	78
5.2.1	Het gerundivum als attribuut	78
5.2.2	Het gerundivum als predicaatsnomen bij het koppelwerkwoord <i>esse</i>	79
5.2.3	Het gerundivum als predicativum en het 'aanvullingsgerundivum'	80
5.2.4	Dominant gebruik van het gerundivum	81
6	Tempus	85
6.1	Absolute en relatieve tijd	85
6.2	Perfectum en imperfectum	86
6.3	Praesens historicum en infinitivus historicus	89
6.4	Perfectum praesens	90
6.5	Consecutio temporum (onderlinge samenhang van de tijden in hoofd- en bijzin)	91
7	Modus	95
7.1	Modus in hoofdzinnen	95
7.1.1	Modus, zinstype en illocutie	95
7.1.2	Modi in declaratieve zinnen: indicativus en coniunctivus	97
7.1.3	Modi in interrogatieve zinnen: indicativus en coniunctivus	98

7.1.4	Modi in imperatieve zinnen: imperativus en coniunctivus	99
7.1.5	Schematisch overzicht van het gebruik van de modi in hoofdzinnen	101
7.2	Modus in bijzinnen	102
7.2.1	Modus in argument-bijzinnen	102
7.2.1.1	Argument- bijzinnen met de coniunctivus	102
7.2.1.2	Argument-bijzinnen met de indicativus	107
7.2.2	Modus in satelliet-bijzinnen	108
7.2.2.1	Satelliet-bijzinnen met vaste modus	108
7.2.2.2	Satelliet-bijzinnen waarin zowel indicativus als coniunctivus mogelijk is (met verschil in betekenis)	115
7.2.3	Modus in relatieve bijzinnen	118
7.3	Samenvatting van de gebruikswijzen van <i>ut</i> , <i>quin</i> , <i>quod</i> en <i>cum</i>	119
8	Vraagzinnen	123
8.1	Directe en indirecte vragen	123
8.2	Woordvragen en zinsvragen	124
8.2.1	Eenledige vragen met partikels	125
8.2.2	Meerledige vragen met partikels	126
8.3	Retorische vragen	128
8.4	'Ja' en 'nee' in het Latijn	128
8.4.1	Uitdrukkingen voor 'ja'	128
8.4.2	Uitdrukkingen voor 'nee'	129
9	Oratio obliqua (indirecte rede)	131
9.1	Indirecte taaluitingen	131
9.2	Verschillen tussen de oratio recta en de oratio obliqua	132
9.3	Samenvatting: belangrijkste kenmerken van de oratio obliqua	135
10	Tekstsamenhang	137
10.1	Referentiële samenhang	138
10.2	Coherentierelaties en hiërarchische tekststructuur: connectoren en woordvolgorde	141
10.3	De tekststructureerende functie van tijden	151
10.3.1	Verhaalstructuur: voorgrond en achtergrond	152
10.3.2	Tijdgebruik in narratieve teksten	153
10.4	Samenvatting	156

Noten	157
Register	163
Grammaticale termen	163
Latijnse woorden	166
Overzicht van geciteerde auteurs en werken	173

Voorwoord

Inleiding tot de Latijnse Syntaxis behandelt in kort bestek de belangrijkste kenmerken van de syntaxis van het klassiek Latijn. Het boek kent een lange ontstaansgeschiedenis. Begonnen rond 1995 als een serie aantekeningen bij een collegereeks aan de Vrije Universiteit Amsterdam, was het gedurende een reeks van jaren in syllabusvorm in omloop bij verschillende Nederlandse universiteiten. In die vorm vulde het een lacune op in het beschikbare onderwijsmateriaal voor onder andere eerstejaarsstudenten *Klassieke Talen*, bij gebrek aan een overzichtelijke en op moderne taalkundige inzichten gebaseerde basisgrammatica van het Latijn. Door de jaren heen groeide de syllabus uit tot een volwaardig boek in negen hoofdstukken over de Latijnse zinsgrammatica, waaraan in laatste instantie ook een hoofdstuk over tekstgrammatica werd toegevoegd. Het voorliggende boek onderscheidt zich van oudere overzichtsgrammatica's, zoals de lang op de universiteiten gebruikte syntaxis van K. van der Heyde uit 1937, doordat de nadruk meer ligt op het verwerven van inzicht in het taalsysteem als geheel dan op het aanleren van losse taalfeiten. Nieuw is ook dat er vrijwel uitsluitend gebruik wordt gemaakt van authentiek voorbeeldmateriaal, dat niet alleen afkomstig is uit Latijns proza, maar ook uit poëtische teksten. De toevoeging van een hoofdstuk over tekststructuur sluit enerzijds aan bij een toenemende aandacht in het Nederlandse middelbare onderwijs Latijn voor het aanleren van vertaalstrategieën, anderzijds bij een grotere belangstelling binnen het wetenschapsgebied van de Latijnse taalkunde voor pragmatisch en tekstgericht onderzoek.

Door de toevoeging van een apart deel met oefenmateriaal van de hand van Mieke Koenen heeft *Inleiding tot de Latijnse Syntaxis* niet alleen de functie van beknopt naslag- en overzichtswerk, maar kan het boek ook dienen als cursusmateriaal voor het universitaire bacheloronderwijs Latijn. Doordat van alle oefeningen beknopte uitwerkingen zijn opgenomen, zijn tekst- en oefenboek tevens geschikt voor iedereen die al enige kennis heeft van de Latijnse vormleer en zich de syntaxis door zelfstudie eigen wil maken. Voor

docenten Klassieke Talen in het middelbaar onderwijs kan dit boek een heldere en door de moderne taalwetenschap gevoede achtergrond bieden bij de gangbare lesmethodes in het voortgezet wetenschappelijk onderwijs.

Bij de samenstelling van *Inleiding tot de Latijnse Syntaxis* heb ik voor een aantal hoofdstukken dankbaar gebruikgemaakt van een in 1983 door prof. dr. Harm Pinkster aan de Universiteit van Amsterdam ontwikkelde syllabus en, in algemenere zin, van diens toonaangevende monografie *Latijnse Syntaxis en Semantiek* (Amsterdam 1984; o.a. ook in het Engels vertaald onder de titel *Latin Syntax and Semantics*, Londen 1990), die ook een uitgebreide bibliografie bevat. Voor een deel van § 10.3 heb ik gebruik mogen maken van college-materiaal van dr. Rodie Risselada. De illustraties in § 6.2 zijn gemaakt door drs. Suzanne Adema.

Van vele collega's en studenten heb ik in de loop der jaren opmerkingen ontvangen bij eerdere versies van dit boek. Van hen wil ik hier met name dr. Harm-Jan van Dam, drs. Michiel van der Keur, prof. dr. Harm Pinkster en drs. Paula Rose bedanken. Prof. dr. Piet Schrijvers heeft niet alleen de vertalingen bij de teksten van het oefenmateriaal verzorgd, maar ook de laatste versie van het manuscript aan een grondige controle onderworpen. Ik ben hem hiervoor zeer erkentelijk. Vanzelfsprekend blijf ik zelf verantwoordelijk voor de eventuele onvolkomenheden die de tekst nog bevat. Mijn collega bij de Vrije Universiteit en samensteller van het oefenmateriaal, dr. Mieke Koenen, dank ik ten slotte voor de eendrachtige samenwerking waarin dit project tot stand is gekomen.

Januari 2007

Caroline Kroon

Vrije Universiteit Amsterdam

1 Inleiding

Inleiding tot de Latijnse syntaxis behandelt in kort bestek de belangrijkste kenmerken van de syntaxis van het klassiek Latijn. Dit betekent dat het beeld dat we in dit boek krijgen van de Latijnse syntaxis noodgedwongen een vereenvoudiging inhoudt van de werkelijke situatie: het gaat om generalisaties, die zich bovendien grotendeels beperken tot de literaire taal van grofweg de periode 100 voor Chr. tot 100 na Chr.

De verschillende taalverschijnselen die de revue zullen passeren worden in samenhang besproken, met gebruikmaking van recente inzichten uit de taalkunde, maar zonder dat aansluiting wordt gezocht bij één specifieke taalkundige theorie.¹ In het eerste hoofdstuk maken we kennis met een aantal taalkundige basisbegrippen, aan de hand waarvan in latere hoofdstukken de bedoelde verschijnselen zullen worden uitgelegd. Deze basisbegrippen zijn steeds vet gedrukt.

1.1 Zinsstructuur

Syntaxis is de wetenschappelijke term voor zinsbouw of zinsstructuur. Zinnen bevatten gewoonlijk een aantal van de volgende **constituenten** ('zinsdelen'):

- (a) Een **predicaat** en een aantal daarbij behorende aanvullingen die door de betekenis van het predicaat vereist worden. Voor deze noodzakelijke aanvullingen wordt de technische term **argumenten** gebruikt. Een predicaat kan één, twee of drie argumenten vereisen. Dienovereenkomstig spreken we van een-, twee- en drieplaatsige predicaten: het predicaat heeft als het ware een, twee of drie 'open plaatsen' die door argumenten opgevuld moeten worden. Een predicaat als 'slapen' is bijvoorbeeld eenplaatsig (vereist alleen een constituent die de 'slaper' aanduidt), een predicaat als 'slaan' tweemaalplaatsig (vereist een persoon die slaat én iets of iemand die geslagen wordt), een predicaat als

‘geven’ drieplaatsig (vereist een ‘gever’, een ‘gift’ en een ‘ontvanger’). Het geheel van predicaat plus bijbehorende argumenten noemen we de **zinskern**.

- (b) Eén of meer **bepalingen** die niet door de betekenis van het predicaat worden vereist. De technische term hiervoor is **satellieten**. Dergelijke bepalingen bevatten vaak een aanvullende precisering van de zinskern, bijvoorbeeld over de plaats of het tijdstip van de gebeurtenis, zoals in de zin *MORGEN is er feest IN ROME*. Ze kunnen ook *het geheel* van zinskern en zinskernbepalingen nader preciseren. Dit is bijvoorbeeld het geval in zinnen als *GELUKKIG was de situatie in de stad weer snel onder controle*, of *De consul is onlangs TERECHT in ballingschap gegaan*, waarin de constituenten *gelukkig* en *terecht* het oordeel van de spreker of schrijver aangeven met betrekking tot de hele zin. Satellieten kunnen uit de zin weggelaten worden zonder dat de resterende zin ongrammaticaal wordt. Dit betekent overigens niet dat ze overbodige informatie verschaffen: niet zelden zijn het juist de satellieten die de grootste informatiewaarde van de zin bezitten.

Het bovenstaande kan toegelicht worden met behulp van voorbeeldzin (1).

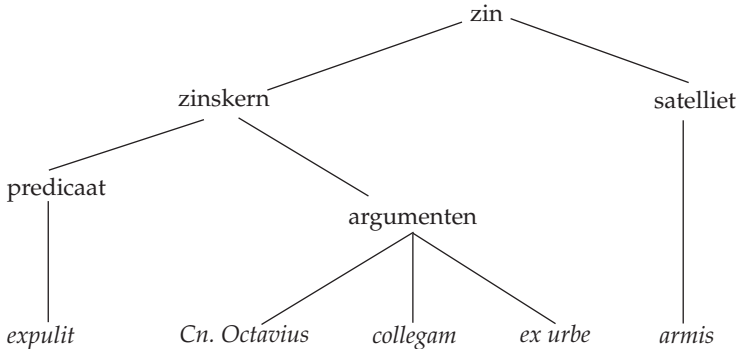
- (1) Cn. Octavius armis expulit ex urbe collegam
 (“Cn. Octavius verdreef zijn collega met wapens uit de stad”, Cic. *Catil.* 3.24)

In deze zin kunnen de volgende constituenten onderscheiden worden:

expulit	predicaat
Cn. Octavius	argument in de syntactische functie subject
collegam	argument in de syntactische functie object (dit object zou bij omzetting in het passief subject worden; werkwoorden waarbij dit mogelijk is worden transitieve werkwoorden genoemd)
ex urbe	complement (argument dat noch subject, noch object, noch indirect object is)
armis	satelliet in de syntactische functie adjunct (zinskernbepaling); voor de syntactische functie van de andere groep van satellieten (die niet zozeer de zinskern als wel de hele zin nader bepalen) gebruikt men wel de term disjunct . Een dergelijke bepaling komt in voorbeeldzin (1) niet voor, maar

zou er in principe wel aan toegevoegd kunnen worden, bijvoorbeeld *IURE Cn. Octavius armis expulit ex urbe collegam* ('Terecht verdreef Cn. Octavius zijn collega met wapens uit de stad'), of *UT TU SCIAS, Cn. Octavius armis expulit ex urbe collegam* ('Om je op de hoogte te stellen, Cn. Octavius heeft zijn collega met wapens uit de stad verdreven').

We kunnen zin (1) grafisch als volgt weergeven:

Uit het schema kunnen we lezen dat met het predicaat *expulit* drie constituenten nauw samenhangen (*expellere* is een zogeheten drieplaatsig werkwoord), terwijl dat geheel verder wordt gepreciseerd door een satelliet.

De argumenten en satellieten van een zin hebben naast een syntactische functie ook een **semantische functie** in de zin. In voorbeeld (1) is bijvoorbeeld *Cn. Octavius* de **agens** ('handelende persoon') bij het predicaat *expulit*; *collegam* is de **patiens** ('lijdende persoon'). De genoemde constituenten hebben diezelfde semantische functie ook in de passieve tegenhanger van (1):

- (2) *collega a Cn. Octavio armis ex urbe expulsus est*
 ('de collega werd door Cn. Octavius met wapens uit de stad verdreven')

Merk op dat *collega* in (2) (syntactisch) subject, in (1) daarentegen object is. Zoals gezegd is de semantische functie van *collega* in beide zinnen echter dezelfde, namelijk patiens. Andere semantische functies naast agens en patiens zijn bijvoorbeeld ontvanger, begunstigde, plaats, tijd, instrument (zie de constituent *armis* in de voorbeeldzin) en oorzaak.

Voor het geheel van predicatuur, argumenten en satellieten wordt de term **predicatie** gebruikt. Met predicatie bedoelen we dus gewoonlijk de hele zin, terwijl de term predicatuur alleen naar het gezegde verwijst. In voorbeeld (1) is de predicatie georganiseerd rond een predicatuur in de vorm van een *verbum finitum* ('persoonsvorm'). Het predicatuur kan echter ook samengesteld zijn uit een **koppelwerkwoord** (zoals *esse*) en een **predicaatsnomen**. Dit predicaatsnomen kan onder meer de vorm hebben van een substantivum of een adiectivum.

- (3) pater *bonus est* (adjectivisch predicatuur in combinatie met koppelwerkwoord)
(‘vader is goed’)
- (4) pater *praetor est* (substantivisch predicatuur in combinatie met koppelwerkwoord)
(‘vader is praetor’)

Predicaties vallen vaak, maar niet altijd, samen met wat we een **zin** noemen (waarbij we ‘zin’ voor het gemak definiëren als een interpunctie-eenheid). Naast predicaten, argumenten en satellieten komen in zinnen namelijk ook vaak woorden voor die geen onderdeel uitmaken van de syntactische structuur van die zinnen, maar bijvoorbeeld de samenhang met het voorafgaande duidelijk maken. Met een technische term noemen we ze **connectoren**. Voorbeelden zijn *igitur* ‘dus’, *tamen* ‘toch’, ‘niettemin’, *autem* ‘echter’, ‘verder’. Ze vervullen niet een rol in de structuur van de zin, maar in de structuur van de tekst (zie § 1.5).

1.2 Zinscomplexiteit

De meeste zinnen zijn aanmerkelijk ingewikkelder dan de boven gegeven voorbeeldzin (1). Deze complexiteit is het gevolg van een aantal factoren waarop in de paragrafen 1.3 tot en met 1.5 van dit hoofdstuk iets uitgebreider zal worden ingegaan. In zijn algemeenheid komt het erop neer dat niet alleen het aantal constituenten per zin meestal groter is dan in voorbeeld (1), maar ook dat de constituenten zelf een grotere mate van interne complexiteit vertonen. Een toename van het aantal en de omvang van de constituenten maakt dat de zin minder overzichtelijk wordt en dat het soms niet onmiddellijk duidelijk is hoe de verschillende constituenten onderling samenhangen. Hieronder volgt een opsomming van de factoren die de complexiteit van een zin kunnen vergroten.

- (a) Substantiva worden vaak uitgebreid met **attributen** ('bijvoeglijke bepalingen'), gevormd door woorden van uiteenlopende soort (**categorie**), bijvoorbeeld verschillende typen pronomina (*ille, talis*); adiectiva (*magnus, fortis*); attributief gebruikte substantiva in de genitivus (*domus PATRIS*); relatieve bijzinnen (*vir QUEM VIDES orator est*); gerundivumconstructie in de genitivus (*spes URBIS CAPIENDAE*).

Over attributen wordt in § 1.3 van deze inleiding nog iets meer gezegd.

- (b) In plaats van 'eenvoudige' constituenten van het soort dat we in voorbeeld (1) aantreffen kunnen zinnen ook opgebouwd zijn uit constituenten die zelf ook weer 'zinachtig' zijn, zoals bijzinnen, a.c.i.-constructies, participia, gerundivumconstructies. De technische term voor deze 'zinachtige constituenten' is **ingebedde predicatie**. Het verschijnsel ingebedde predicatie wordt in § 1.4 van deze inleiding nader toegelicht.
- (c) Constituenten kunnen als het ware 'verdubbeld' worden door middel van **coördinatie**, met behulp van woorden als *et, sed* of *aut*. Op coördinatie wordt kort teruggekomen in § 1.5.

1.3 Attribuut

Complexiteit op het niveau van de woordgroep ontstaat door de toevoeging van één of meer attributen aan het kernwoord (hoofd) van die woordgroep. Een voorbeeld van een **nominale groep** waarin meer dan één attribuut voorkomt is (5). De vier attributen zijn gecursiveerd.

- (5) *tuam illam praeclaram patientiam famis*
(‘die voortreffelijke gehardheid van jou tegen honger’, Cic. *Catil.* 1.26)

Bij het substantivum *patientiam* horen vier attributen, *tuam* (een pronomen possessivum), *illam* (een pronomen demonstrativum), *praeclaram* (een adiectivum) en *famis* (een substantivum in de genitivus). Het substantivum waar de attributen bij horen vervult in de nominale groep als geheel de functie **hoofd** (in het Engels: **head**).

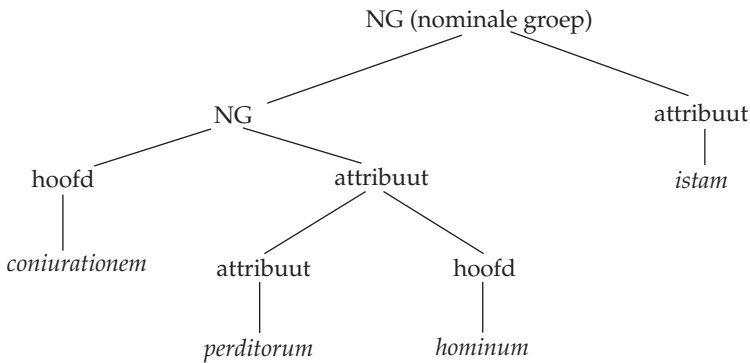
Patientia is een zogeheten **verbaalsubstantivum** dat nauw samenhangt met het tweemaalplaatsige werkwoord *patior* ('verdragen'). De relatie van het attribuut *famis* binnen de nominale groep ten opzichte van *patientiam* is vergelijkbaar met die van de object-constituent in voorbeeld (6).

- (6) *famem pateris*
 ('jij verdraagt honger')

Dit verklaart waarom men wel van **genitivus obiectivus** spreekt in het geval van *famis* in voorbeeld (5). Op vergelijkbare wijze spreken we ook van een **genitivus subjectivus**, bijvoorbeeld in (7). In § 2.3.1 wordt uitgebreider stilgestaan bij deze gebruikswijzen van de genitivus.

- (7) *istam coniurationem perditorum hominum*
 ('die samenzwering van verdorven mannen', Cic. *Catil.* 1.13; vergelijk *homines coniurant* 'de mannen zweren samen')

In voorbeeld (7) kunnen we verder zien dat het attribuut *perditorum hominum* zelf ook weer bestaat uit een hoofd en een bijbehorend attribuut, in dit geval het adiectivum *perditorum*. *Istam* bepaalt op zijn beurt als attribuut het hele complex *coniurationem perditorum hominum*. Grafisch kan voorbeeld (7) als volgt worden weergegeven:

Voorbeeld (8) illustreert ten slotte dat attributen ook de vorm van een relatieve bijzin kunnen hebben.

- (8) *hic morbus qui est in re publica*
 ('deze ziekte die in de staat heerst', Cic. *Catil.* 1.31)

1.4 Ingebedde predicaties

In § 1.2 is voor 'zinachtige constituenten' de term 'ingebbede predicaties' geïntroduceerd. In deze paragraaf komen verschillende

typen van ingebedde predicaties aan de orde, waarvan sommige echt ‘zinachtig’ zijn, dus voorzien van een *verbum finitum*, maar andere veel minder duidelijk de vorm van een zin hebben. In een zin als *Cicero puer linguam Graecam didicit* wordt door middel van *puer* (‘als jongen’, ‘toen hij een jongen was’) van Cicero **geprediceerd** dat hij ten tijde van het leren van de Griekse taal nog een *puer* was. Een *verbum finitum* ontbreekt in deze ingebedde predicatie.

Er zijn drie typen van ingebedde predicaties: (i) als constituent van de zin (het kan hierbij zowel om argumenten als om satellieten gaan, zie onder); (ii) als constituent van een nominale groep; (iii) zogeheten ‘predicatieve bepalingen’, die tegelijkertijd als constituent van de zin *en* als constituent van een nominale groep fungeren. Van elk van deze drie typen volgen nu enkele voorbeelden.

1.4.1 Ingebedde predicaties als constituent van de zin

- (9) postulant *ut signum detur*
(‘zij eisen dat er een teken gegeven wordt’, Liv. 2.45.6)
- (10) *milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur*
(‘hij stuurde soldaten en ruiters op expeditie om degenen die gevlucht waren te achtervolgen’, Caes. Gal. 5.10.1)
- (11) *Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo ... iter in Santonum fines facere*
(‘aan Caesar wordt bericht dat de Helvetiërs van plan zijn naar het gebied van de Santones te trekken’, Caes. Gal. 1.10.1)
- (12) *eo opere perfecto praesidia disponit*
(‘nadat dit schanswerk is voltooid, plaatst hij wachtposten’, Caes. Gal. 1.8.2)

Voorbeeld (9) is een voorbeeld van een bijzin met de status van argument. De *grecursiveerde ut*-bijzin bevat de inhoud van de eis en is niet weglaatbaar. We kunnen zeggen dat de bijzin als geheel de syntactische functie object (of misschien beter: complement) heeft. Vergelijk een zinnetje als *id postulant* (‘dat eisen zij’): in feite hebben de *ut*-bijzin en *id* precies dezelfde syntactische functie in de zin.

Ook voorbeeld (10) bevat een *ut*-bijzin, maar hier heeft de bijzin de status van satelliet: het gaat om een weglaatbare bepaling van doel.

In voorbeeld (11) is sprake van een ingebedde predicatie in de vorm van een *accusativus cum infinitivo constructie* (a.c.i.). Deze a.c.i. heeft *als geheel* (zie de cursivering) de syntactische functie subject bij het hoofdpredicaat *renuntiatur* (vergelijk een zinnetje als *ALI-*

QUID renuntiatur). Merk op dat de ingebedde predicatie zelf ook weer een ingebedde predicatie bevat (*iter facere*).

Voorbeeld (12) bevat een ablativus absolutus constructie. Dergelijke constructies kunnen opgevat worden als ingebedde predicaties met de status van satelliet in de zin (in dit geval bepaling van tijd). In hoofdstuk 2 zullen we zien dat de ablativus bij uitstek de naamval is die voor satellieten gebruikt wordt.

1.4.2 *Ingebedde predicaties als constituent van een nominale groep*

Zoals gezegd komen ingebedde predicaties ook voor binnen een woordgroep. Een voorbeeld is het substantivum *facultas* ('mogelijkheid', 'gelegenheid'), waarbij gewoonlijk twee constituenten nodig zijn: een persoon of zaak die de gelegenheid heeft en een zaak waartoe de gelegenheid bestaat. Deze laatste zaak kan verschillende vormen aannemen, waaronder die van een ingebedde predicatie, zoals het geval is in voorbeeld (13) (*ut*-zin) en voorbeeld (14) (een gerundivumconstructie in de genitivus). Het gecursiveerde deel van de zin heeft dus *als geheel* de syntactische functie van attribuut bij het hoofd *facultatem*, respectievelijk *facultate*.

- (13) *facultatem mihi oblatam esse putavi ut ... tota res ... manifesto deprehenderetur*
(‘ik meende dat mij de mogelijkheid werd gegeven om de hele zaak duidelijk aan het licht te brengen’, Cic. *Catil.* 3.4)
- (14) *data facultate per provinciam itineris faciendi*
(‘wanneer een mogelijkheid is gegeven om een reis door de provincie te maken’, Caes. *Gal.* 1.7.5)

1.4.3 *Predicatieve bepalingen*

Een veelvoorkomend type van ingebedde predicatie is tenslotte de **predicatieve bepaling** (ook wel **predicativum** genoemd). Een voorbeeld is (15).

- (15) *cupiditate regni adductus novis rebus studebat* (sc. Dumnorix, stamhoofd van de Helvetiërs)
(‘gedreven door verlangen naar het koningschap streefde hij naar een revolutie’, Caes. *Gal.* 1.9.3)

We kunnen zeggen dat in (15) door *cupiditate regni adductus* iets **geprediceerd** wordt van het (onuitgedrukt gebleven) subject Dumnorix. Het kenmerkende van een predicatieve bepaling is dat hij op

het niveau van de hoofdzin fungeert als een satelliet (bijwoordelijke bepaling, bijvoorbeeld van tijd, plaats, oorzaak), op het niveau van de woordgroep min of meer als attribuut (bijvoeglijke bepaling). In (15) congrueert *adductus* qua naamval, getal en geslacht met het subject *Dumnorix* en gedraagt zich syntactisch gezien derhalve als een attribuut; het zinsdeel *cupiditate regni adductus* fungeert echter tevens als bepaling van reden bij de zin als geheel. Ook voorbeeld (16) bevat een predicatieve bepaling. Hier is geen sprake van een predicatief gebruikt *participium* (zoals in 15), maar van een predicatief gebruikt *adjectief* (*concordes*).

- (16) (Narcissus tot zijn eigen spiegelbeeld in het water:)
 nunc duo *concordes* anima moriemur in una
 ('nu zullen wij twee *eendrachtig* in één adem samen sterven',
 Ov. *Met.* 3.473)

Een groot gedeelte van dit boek (de hoofdstukken 3, 4 en 5) zal gewijd zijn aan een nadere bespreking van de verschillende typen ingebedde predicaties.

1.5 Coördinatie

Het is mogelijk bepaalde constituenten in een zin uit te breiden met constituenten die een vergelijkbare functie vervullen in de zin. Dit gebeurt door middel van zogeheten **coördinerende conjuncties** (nevenschikkende voegwoorden), ook wel **coördinatoren** genoemd. In het Latijn gaat het om woorden of combinaties van woorden als *et*, *atque*, *-que*, *aut*, *vel*, *cum ... tum*, *neque ... neque*, *non ... sed*. Regelmatig worden soortgelijke constituenten echter niet door zo'n expliciete conjunctie verbonden. In dergelijke gevallen spreken we van **asyndeton**, het ontbreken van een expliciete conjunctie. Een voorbeeld van een **asyndetische** verbinding is (17).

- (17) *frigus, sitim, famem ferre poterat*
 ('kou, dorst, honger kon hij verdragen', Cic. *Catil.* 3.16)

De drie substantiva hebben alle de functie object bij het predicat *ferre*. Een reeks *frigus et sitim et famem* of *frigus, sitim et famem* zou in theorie ook hebben gekund.

Binnen een coördinatiepatroon kan opnieuw coördinatie optreden. Dit is bijvoorbeeld het geval in (18).

- (18) ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent
(‘ik kom te spreken over die dingen, die niet op de schandalige vergrijpen in jouw privéleven, niet op jouw persoonlijke (financiële) problemen en schandelijke reputatie, maar op het hoogste belang van de staat en ons aller leven en veiligheid betrekking hebben’, Cic. *Catil.* 1.14)

Op het ‘hoogste’ niveau is sprake van een coördinatie *non ad ... SED ad ...*. In beide leden van dit coördinatiepatroon komen echter weer nieuwe, ‘lagere’ niveaus van coördinatie voor (*difficultatem AC turpitudinem; ad summam rem publicam ATQUE ad omnium nostrum vitam; vitam salutemQUE*. Merk op dat het laatstgenoemde coördinatiepaar opnieuw een niveau ‘lager’ zit in de hele structuur).

Coördinatoren moeten niet verward worden met zogeheten **connectoren**. Coördinatoren zijn woorden die constituenten binnen een zin verbinden, connectoren woorden die zelfstandige zinnen (of groepen van zinnen) met elkaar verbinden (bijvoorbeeld *nam, igitur*). Sommige Latijnse woorden (zoals *et* en *sed*) kunnen zowel als coördinator als als connector optreden. In hoofdstuk 10, dat handelt over tekststructuur en de talige middelen die de tekststructuur duidelijk kunnen maken, wordt teruggekomen op het gebruik van connectoren in het Latijn. Naast coördinatoren en connectoren onderscheidt men verder nog **subordinatoren**, woorden die finiete ingebedde predicaties inleiden (bijvoorbeeld *quod, ut, quia*). Een meer traditionele term voor subordinatoren is ‘onderschikkende voegwoorden’.

De in § 1.3 tot en met 1.5 beschreven verschijnselen kunnen niet alleen naast elkaar binnen één predicatie, maar ook in elkaar ingebed voorkomen, waardoor verschillende niveaus van ingebedde predicaties ontstaan. Dergelijke zinnen – kenmerkend voor de zogeheten **periodische stijl** – bevatten zeer veel informatie die gedeeltelijk ook in een andere volgorde en in zelfstandige zinnen zou kunnen worden aangeboden. Deze voorliefde voor het in elkaar inbedden van predicaties maakt dat Latijnse zinnen vaak op het eerste gezicht als moeilijk en ondoorzichtig ervaren worden.

2 Naamvallen

De functie van naamvallen in een taal is het aangeven welke grammaticale functie een bepaalde nominale constituent in de zin vervult. Naast naamvallen kunnen hiervoor ook preposities gebruikt worden. In sommige talen (zoals het Nederlands) geeft ook de woordvolgorde informatie over de functie van een constituent.

(1) Paula (subject) heeft Michiel (indirect object) een boek gegeven

In tegenstelling tot het Nederlands heeft het Latijn een uitgebreid naamvalstelsel. In het Latijn overheerst naamvalsmarkering boven het gebruik van preposities met name in het geval van argumenten en attributen. Satellieten worden in het Latijn wel dikwijls voorzien van een prepositie, vooral in proza.

Bij de bespreking van de Latijnse naamvallen is het het meest overzichtelijk om onderscheid te maken tussen argumenten, satellieten en attributen. Heel algemeen kunnen we stellen dat argumenten meestal gekenmerkt worden door de nominativus, accusativus of dativus; satellieten door de ablativus, en attributen door de genitivus. In het hierna volgende overzicht worden alleen de belangrijkste gebruikswijzen van de verschillende naamvallen behandeld.

2.1 Naamvallen als kenmerk van argumenten

2.1.1 *Nominativus*

- *subject*

(2) *Romani urbem oppugnabant*
(‘de Romeinen belegerden de stad’, Liv. 36.23.1)

- *predicaatsnomen*

- (3) *animus noster modo rex est, modo tyrannus*
 ('onze geest is nu eens koning, dan weer tiran', Sen. *Ep.* 114.24)
- (4) *iussa patris mihi dura videntur*
 ('de bevelen van mijn vader schijnen mij hard toe', cf. Ov. *Met.* 7.14)
- (5) *munitiones integrae manebant*
 ('de vestingwerken bleven intact', Caes. *Gal.* 6.32.5)

2.1.2 *Accusativus*

- *object bij twee- en drieplaatsige predicaten*

- (6) *domum emit*
 ('hij koopt een huis', Petr. 38.10)
- (7) *eum librum L. Cossinio dedi*
 ('dat boek heb ik aan L. Cossinius gegeven', Cic. *Att.* 1.20.6)

Een argument wordt *object* genoemd als het bij omzetting van de zin in het passief tot subject wordt (zie hoofdstuk 1).

Bij een aantal Latijnse werkwoorden die met een constituent in de *accusativus* verbonden worden is het de vraag of we aan deze constituent inderdaad de functie van object moeten toekennen. Dit is het geval bij de **verba affectuum** (werkwoorden die een (uiting van een) gemoedsgesteldheid uitdrukken: *sperare* 'hopen op', *desperare* 'wanhopen aan', *dolere* 'treuren over') en bij de volgende werkwoorden.

<i>curo</i>	zorgen voor, verzorgen	<i>negotia aliena curare</i>
<i>deficio</i>	tekort schieten, in de steek laten	<i>memoria me deficit</i>
<i>fugio</i>	vluchten voor, ontvluchten	<i>nostri hostem fugiunt</i>
<i>lateo</i>	verborgen zijn voor, ontgaan aan	<i>me causa latebat</i>
<i>ulciscor</i>	zich wreken op, wreken	<i>inimicum ulcisci;</i> <i>facinus ulcisci</i>

- (8) *Pan curat oves oviumque magistros*
 ('Pan zorgt voor de schapen en hoeders van schapen', Verg. *Ecl.* 2.33)

Omdat de meeste van deze werkwoorden niet of slechts beperkt in het passief voorkomen (en de bovengegeven definitie van object dus minder van toepassing lijkt), zouden we misschien eerder van een complement moeten spreken.² Dat de werkwoorden enigszins afwijken van de ‘gewone’ transitieve werkwoorden blijkt voorts uit het feit dat ze soms ook als eenplaatsig predicaat voorkomen (*doleo* ‘ik ben bedroefd’, *fugio* ‘ik vlucht’; men spreekt in dergelijke gevallen ook wel van het **absoluut** gebruik van een werkwoord) en dat de meeste ook andere constructiemogelijkheden kennen, bijvoorbeeld met een voorzetsel voorwerp. Zo is bij het predicaat *desperare* naast een accusativus-constituent ook een constructie met een voorzetsel mogelijk:

(9) *de Italicis commeatibus desperans*

(‘wanhopend aan de bevoorradingen uit Italië’, *Caes. Civ.* 3.42.3)

- *subjectsaccusativus in de a.c.i.*

In de a.c.i.-constructie wordt de accusativus (i.p.v. de nominativus) gebruikt voor de constituent die de functie van subject vervult bij de infinitivus. In onderstaand voorbeeld fungeert *Hispanias* als subject van het ingebedde predicaat *firmas esse*, waarmee het ook congrueert in naamval en getal. De a.c.i. wordt uitvoeriger behandeld in hoofdstuk 3.

(10) *Hispanias spero firmas esse*

(‘ik hoop dat Spanje (*Hispaniae*, pl.) betrouwbaar is’, *Cic. Att.* 10.12a.3)

- *complement bij onpersoonlijke predicaten*

Bij de volgende onpersoonlijke predicaten staat de persoon die in een bepaalde stemming verkeert in de accusativus, datgene wat de stemming veroorzaakt in de genitivus. Beide constituenten hebben de functie van complement.

<i>miseret me</i>	ik heb medelijden
<i>paenitet me</i>	ik heb berouw
<i>piget me</i>	ik heb verdriet
<i>pudet me</i>	ik schaam mij
<i>taedet me</i>	ik heb een afkeer

- (11) *me erroris mei paenitet* (*me* is het accusativus-complement, *erroris mei* het genitivus-complement)
(‘ik heb spijt van mijn vergissing’, Cic. *Cael.* 14)
- (12) *tui me, uxor, pudet*
(‘ik schaam me over jou, vrouw’, Pl. *As.* 933)

- *inwendig object* (‘*accusativus van inhoud*’)

De accusativus wordt ook gebruikt voor het tweede argument bij werkwoorden die in principe eenplaatsig zijn; het argument is semantisch verwant aan het predicat en heeft verplicht een attribuut bij zich. Men spreekt in dergelijke gevallen van een **inwendig object** en duidt het betreffende gebruik van de accusativus wel aan als de **accusativus van inhoud**.

- (13) *magnam pugnavimus pugnam*
(‘wij streden een grote strijd’, Lucil. 1323)
- (14) *vitam iucundissimam vivo*
(‘ik leef een uiterst aangenaam leven’, Plin. *Ep.* 9.32)

- *complement in een ‘dubbele accusativus’ constructie*

- (15) *te tua fata docebo*
(‘ik zal je je lotsbestemmingen onthullen’, Verg. *A.* 6.759)
- (16) *non te celavi sermonem*
(‘ik heb het gesprek niet voor je verborgen gehouden’, Cic. *Fam.* 2.16.3)
- (17) *Caesar Haeduos frumentum flagitat*
(‘Caesar eist graan van de Haedui’, cf. *Caes. Gal.* 1.16.1)
- (18) *tum L. Pisonem sententiam rogat*
(‘toen vroeg hij Piso naar zijn mening’, Tac. *Ann.* 3.68.2)

Dit gebruik van de accusativus komt voor bij een groep van predicaten zoals *doceo* (‘onderwijzen’) en *posco* (‘eisen’) en synoniemen hiervan; bij passivering komt het ‘persoons object’ gewoonlijk in de nominativus te staan, het ‘zaak object’ blijft in de accusativus (*Haedui frumentum flagitantur; Piso rogatur sententiam*). Vandaar dat we in het geval van het ‘zaak object’ liever van een complement dan van een object spreken. Overigens is het in het klassiek Latijn bij de werkwoorden van ‘vragen’ en ‘eisen’ gebruikelijker om voor de aanduiding van de persoon een voorzetsel constructie te gebruiken met *ab, de* of *ex*:

- (19) *quaesivit ex me, quare venissem*
 ('hij vroeg mij waarom ik gekomen was', cf. Cic. *Att.* 15.29.2)

Een 'dubbele accusativus' constructie komt verder nog voor na predicaten die zijn samengesteld met de prepositie *trans*:

- (20) (*Agesilaos Hellespontum copias traiecit*
 ('Agesilaos zette zijn troepen de Hellespont over', Nep. *Ag.* 4.4)

2.1.3 *Dativus*

- *indirect object bij verschillende drieplaatsige werkwoorden*

Bij werkwoorden van overdracht en hun tegendeel en bij werkwoorden van mededeling wordt de persoon (of zaak) aan wie iets wordt overgedragen of medegedeeld, uitgedrukt met behulp van de dativus. Deze dativus wordt gewoonlijk de dativus van het indirect object genoemd.

- (21) *eum librum L. Cossinio dedi*
 ('dat boek heb ik aan L. Cossinius gegeven', Cic. *Att.* 1.20.6)
 (22) *regique haec dicite vestro*
 ('en zeg aan jullie koning het volgende', Verg. *A.* 1.137)

Bij omzetting in het passief blijft deze constituent indirect object. Zo luidt de passieve tegenhanger van voorbeeld (21):

- (23) *is liber L. Cossinio datus est (a me)*
 ('dat boek werd aan L. Cossinius gegeven (door mij)')

Ook de **composita** van transitieve werkwoorden kunnen naast het directe object van de handeling een indirect object bij zich hebben. Een voorbeeld is (24), waarin het compositum *iniecit* (samengesteld uit *in* en *iecit*) een indirect object in de dativus regeert.

- (24) *quod factum omnibus maximum timorem iniecit*
 ('dit feit boezemde allen de grootste angst in', Nep. *Di.* 7.1)

Naast de constructie met de dativus treffen we soms ook een constructie met een prepositie aan.

- (25) *donec inicit radios in mea vina dies*
(‘totdat de dag zijn stralen werpt in mijn wijn’, Prop. 4.6.85-86)

Het Latijn heeft een voorkeur voor het gebruik van de dativus wanneer het compositum overdrachtelijke betekenis heeft, zoals in voorbeeld (24). Vergelijk ook het paar *adesse* + dativus (overdrachtelijk: ‘bijstaan’) en *adesse ad* (lett. ‘staan bij’).

- *complement bij een aantal tweeplaatsige werkwoorden en impersonalia*

Het Latijn kent een aantal tweeplaatsige werkwoorden waarbij het tweede argument niet in de accusativus staat, maar in de dativus. Dat bij de predicaten in deze groep een dativus wordt gebruikt (en niet een accusativus) is veelal een onvoorspelbare idiomatische eigenaardigheid, die niet in het systeem onder te brengen valt. Een aantal veelgebruikte werkwoorden die de dativus regeren zijn:

<i>auxilior / opitulor</i>	helpen
<i>blandior</i>	vleien
<i>consulo</i>	zorgen voor
<i>credo</i>	geloven
<i>faveo</i>	begunstigen, genegen zijn
<i>invideo</i>	benijden
<i>maledico</i>	kwaadspreken van
<i>medeor</i>	genezen
<i>min(it)or</i>	bedreigen
<i>noceo</i>	schaden
<i>nubo</i>	trouwen
<i>obtrecto</i>	bekritisieren, tegenwerken
<i>parco</i>	sparen
<i>pareo</i>	gehoorzamen
<i>persuadeo</i>	overreden, overtuigen
<i>servio</i>	dienen
<i>studeo</i>	zijn best doen voor, streven naar, zich toeleggen op
<i>suscenseo</i>	boos worden

- (26) *scelus est nocere bestiae*
 ('een dier schade toebrengen is een misdaad', Cic. *Rep.* 3.19)
- (27) *philosophia medetur animis*
 ('filosofie geneest de geesten', Cic. *Tusc.* 2.11)
- (28) *parce pio generi*
 ('spaar ons eerbare volk', Verg. *A.* 1.526)

Met bovengenoemde predicaten kunnen in de regel geen passieve constructies gevormd worden. In een enkel geval is echter wel een **onpersoonlijk passieve constructie** mogelijk (een constructie die in het Nederlands met 'men' of 'er' vertaald wordt, vgl. *men strijdt / er wordt gestreden*). Zoals blijkt uit voorbeeld (29) blijft het complement in dergelijke gevallen in de dativus staan. Bij de behandeling van het gerundivum in hoofdstuk 5 komen we op dit soort constructies terug.

- (29) *invidetur commodis hominum*
 ('men is jaloers op de voordelen van de mensen', Cic. *de Orat.* 2.207; vergelijk *mihi parcitur* 'men spaart mij', 'ik word gespaard')

Ook sommige (twee- of drieplaatsige) composita waarvan de betekenis min of meer met de hierboven genoemde werkwoorden overeenkomt, worden met de dativus verbonden. Zo bijvoorbeeld:

<i>adsum</i>	bijstaan, helpen
<i>desum</i>	in de steek laten
<i>obsum</i>	benadelen
<i>praesum</i>	aanvoeren
<i>prosum</i>	bevoordelen, van nut zijn voor
<i>supersum</i>	overleven
<i>acclamo</i>	toejuichen
<i>antepono</i>	verkiezen (boven)
<i>arrideo</i>	toelachen
<i>insto</i>	op de hielen zitten, aandringen bij
<i>praefero</i>	verkiezen (boven)
<i>praeficio</i>	aan het hoofd stellen van
<i>praesto</i>	overtreffen

- (30) *pater mihi adest*
 ('vader helpt mij', Sen. *Con.* 9.4.6; vergelijk: *pater me adiuvat*)

- (31) praestat *omnibus* Demosthenes
(‘Demosthenes overtreft allen’, Cic. *Brut.* 141)
- (32) *his castris* Curionem praefecit
(‘hij stelde Curio aan het hoofd van dit kamp’, Caes. *Civ.* 1.18.5)

De dativus treedt verder ook op als complement bij een aantal **impersonalia** (onpersoonlijke uitdrukkingen), onder andere:

<i>placet</i>	het behaagt; <i>placet mihi</i> : ik ben van mening, ik besluit
<i>displicet</i>	het mishaaft; <i>displicet mihi</i> : het bevalt mij niet
<i>libet</i>	het behaagt; <i>libet mihi</i> : ik wil
<i>licet</i>	het staat vrij; <i>licet mihi</i> : ik mag, ik kan

- (33) *nonnullis* placuit esse ventos quattuor
(‘sommigen waren van mening dat er vier winden zijn’, Vitruvius 1.6.4)
- (34) *neminem mihi* libet nominare
(‘ik wil niemand noemen’, Cic. *Cael.* 43)

- *complement bij sum* (‘*dativus possessivus*’)

In combinatie met *esse* wordt de dativus ook gebruikt voor het uitdrukken van bezitsrelaties. De ‘bezitter’ staat in deze constructie in de dativus, het bezit in de nominativus. De constructie vormt een alternatief voor constructies met werkwoorden als *habere* en *possidere* en voor constructies met de ‘genitivus possessivus’ (zie voorbeeld (56) en de behandeling van de genitivus hieronder).

- (35) *erant illi* (dat. sg.) *compti capilli*
(‘hij had een verzorgd kapsel’, Cic. *Pis.* 25)
- (36) *amplissimae tibi* fortunae sunt
(‘jij hebt een zeer aanzienlijk vermogen’, Cic. *Phil.* 10.4)
- (37) *sunt illis* sua funera
(‘ook zij hebben hun doden’, Verg. *A.* 11.422)

- *predicaatsnomen* (‘*dativus finalis*’)

De dativus wordt ook nog op een andere manier in combinatie met *esse* gebruikt, waarbij *esse* een koppelwerkwoord is en vertaald kan worden met ‘strekken tot’ of ‘dienen als’.

- (38) *adulescenti ea res honori fuit*
 ('die zaak strekte de jeugd tot eer', lett.: 'deze zaak was voor de jeugd tot eer', Liv. 7.5.8)
- (39) *Dionysius nobis cordi est*
 ('Dionysius ligt ons na aan het hart', 'Dionysius gaat ons ter harte', Cic. *Att.* 5.3.3)
- (40) *mihi magnae curae est aedilitas tua*
 ('jouw ambt als aediel heeft mijn grote zorg', Cic. *Fam.* 2.11.2)

In bovenstaande voorbeelden vervult het gecursiveerde zinsdeel in de dativus de functie van predicaatsnomen. Dit gebruik van de dativus wordt traditioneel **dativus finalis** ('dativus van doel') genoemd. Omdat in de zin gewoonlijk nog een tweede dativus-constituent optreedt, spreekt men ook wel van een **dubbele dativus constructie**.

Finaal gebruik van de dativus kan ook optreden na werkwoorden als:

<i>arcesso</i>	ontbieden
<i>mitto</i>	zenden
<i>venio</i>	komen

De 'dativus finalis' heeft in deze gevallen niet de functie van predicaatsnomen, maar van adjunct, meer specifiek een bijwoordelijke bepaling van doel. In onderstaand voorbeeld lijkt het verbale predicaat *venire* overigens een vaste verbinding aan te zijn gegaan met deze doelbepaling, waardoor we *auxilio venit* misschien ook als een samengesteld predicaat zouden kunnen analyseren, met *cohorti* als bijbehorend indirect object.

- (41) *P. Sulla auxilio cohorti venit*
 ('P. Sulla kwam de cohort te hulp', Caes. *Civ.* 3.51.1)

- *agens bij het als predicaatsnomen gebruikte gerundivum ('dativus auctoris')*

De dativus treedt soms ook op als kenmerk van constituenten die de semantische functie *agens* ('handelende persoon') hebben, als alternatief voor de prepositie *ab* + ablativus. Deze gebruikswijze van de dativus wordt meestal aangeduid met de term **dativus auctoris**. In klassiek Latijns proza komt de dativus auctoris vrijwel uitsluitend voor in combinatie met een gerundivum, in poëzie vind je

deze gebruikswijze van de dativus soms ook bij andere passieve vormen.

- (42) iter *mihi* faciendum est
(‘ik moet een reis maken’, Cic. *Fam.* 15.2.1) (lett. ‘een reis is voor mij te maken’)

Overigens kun je erover twisten of de dativus auctoris tot de zinskern behoort, of eerder als satelliet beschouwd moet worden. Hier wordt voor de eerste mogelijkheid gekozen.

2.1.4 *Ablativus*

De ablativus komt weinig in de zinskern voor: hij is, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk al opmerkten, bij uitstek de naamval voor het kenmerken van satellieten buiten de zinskern. Hieronder volgt een aantal gebruikswijzen van de ablativus *binnen* de zinskern.

- *complement bij een beperkte groep van tweeplaatsige werkwoorden*

De belangrijkste tweeplaatsige predicaten die een complement in de ablativus regeren zijn:

<i>fruor</i>	genieten
<i>fungor</i>	waarnemen (in de zin van: uitoefenen, verrichten)
<i>indigeo</i>	gebrek hebben aan, missen
<i>mihi opus est</i>	nodig hebben
<i>nitor</i>	steunen op
<i>potior</i>	overmeesteren
<i>utor</i>	gebruiken
<i>vescor</i>	eten

Het gaat hierbij om een idiomatisch gebruik van de ablativus dat per werkwoord geleerd moet worden. Voorbeelden zijn:

- (43) nec mihi opus est *Graeco aliquo doctore*
(‘ik heb geen Griekse leermeester nodig’, Cic. *de Orat.* 2.75)
- (44) (over de Cycloop) *visceribus miserorum et sanguine vescitur atro*
(‘hij voedt zich met het vlees en het donkere bloed van ongelukkige mensen’, Verg. *A.* 3.622)

Verder komt de ablativus in de zinskern nog voor na tweepplaatsige werkwoorden die tot de volgende betekenisklassen behoren:

- ‘afstammen’, ‘geboren worden’, ‘ontstaan’ (‘ablativus originis’; bijv. *nascor, orior*)
- ‘zich verwijderen’, ‘missen’ (‘ablativus separativus’; bijv. *cedo, careo*)
- ‘vol zijn’ (bijv. *abundo, exubero*)
- ‘zich bevinden’ (‘ablativus loci’; bijv. *sto, sedeo, maneo*)

Naast de constructie met de ablativus komen bij deze werkwoorden ook constructies met een prepositie voor (bijvoorbeeld met *ex* of *in*).

- (45) Publius Sestius natus est *homine sapiente*
(‘Publius Sestius is de zoon van (lett. ‘is geboren uit’) een wijs man’, cf. Cic. *Sest.* 6.6)
- (46) legio sexta *loco* cessit
(‘het zesde legioen week van zijn plaats’, Liv. 26.5.11)
- (47) numquam diu *eodem vestigio* stat fortuna
(‘de fortuin blijft nooit lang op dezelfde plaats’, Curt. 4.5.2)

- *complement bij enkele drieplaatsige werkwoorden*

De ablativus komt in de zinskern verder voor bij een aantal drieplaatsige werkwoorden van uiteenlopende betekenisklassen, sommige corresponderend met de hierboven genoemde tweepplaatsige werkwoorden.

- ‘weerhouden’, ‘bevrijden’, ‘beroven’ (‘ablativus separativus’: *arceo, libero, spolio*)
- ‘voorzien van’, ‘vullen’ (bijv. *aspergo, dono, erudio, impleo, instruo*)
- ‘plaatsen’, ‘verbergen’ (bijv. *condo, pono, teneo*)
- ‘straffen met’ (‘ablativus van straf’; bijv. *multo (multare)* ‘straffen met’)
- ‘schatten op’, ‘taxeren op’ (‘ablativus pretii’; bijv. *aestimo*)

Voorbeelden:

- (48) Marius bis Italiam *obsidione et metu servitutis* liberavit
(‘Marius heeft Italië tweemaal bevrijd van een bezetting en de vrees voor slavernij’, Cic. *Catil.* 4.21)
- (49) aestimavit *denariis III*
(‘hij schatte het op drie denariën’, Cic. *Ver.* 3.214)

- *predicaatsnomen ('ablativus qualitatis')*

Voorbeeld (50) bevat een constituent in de ablativus die syntactisch gezien als het naamwoordelijk deel van het gezegde fungeert. Traditioneel gebruikt men de term **ablativus qualitatis** voor deze gebruikswijze van de ablativus waarbij een eigenschap aangeduid wordt (vergelijk een Nederlandse uitdrukking als 'dit is *van grote klasse*'). De ablativus qualitatis komt ook op woordgroepniveau voor (zie hiervoor § 2.3.1).

- (50) Hannibalis nomen erat *magna* apud omnes *gloria*
(‘de naam van Hannibal was zeer beroemd bij iedereen’, Cic.
de Orat. 2.75)

2.1.5 Genitivus

De genitivus, naamval bij uitstek voor het kenmerken van attributen, komt vrijwel niet voor bij argumenten op zinsniveau. Er is een gering aantal uitzonderingen, dat hieronder wordt opgesomd.

- *complement bij enkele tweepplaatsige werkwoorden*

Het gaat om een klein aantal predicaten zoals:

<i>accuso</i>	beschuldigen van, betichten van
<i>damno</i>	beschuldigen van, betichten van
<i>indigeo</i>	missen, gebrek hebben aan (ook een constructie met de ablativus is mogelijk, zie boven)
<i>interest</i>	het is in het belang van
<i>memini</i>	zich herinneren
<i>misereor</i>	medelijden hebben met
<i>obliviscor</i>	vergeten

Enkele voorbeelden:

- (51) *interest omnium recte facere*
(‘het is in het belang van allen om juist te handelen’, Cic. *Fin.* 2.72)
- (52) *miseremini sociorum*
(‘hebt medelijden met onze bondgenoten’, Cic. *Ver.* 3.194)
- (53) *accusatus est proditiōnis*
(‘hij is beschuldigd van verraad’, Nep. *Milt.* 7.5)

- *predicaatsnomen* ('*genitivus qualitatis*' en '*genitivus possessivus*')

Voorbeeld (54) en (55) bevatten een constituent in de genitivus die syntactisch gezien als het naamwoordelijk deel (predicaatsnomen) van het gezegde fungeert. Omdat het predicaatsnomen in dit voorbeeld een *eigenschap* van het subject aanduidt, spreekt men ook wel van een **genitivus qualitatis**.

- (54) *Nervii magnae virtutis sunt*
(‘de Nerviers hebben grote moed’, cf. *Caes. Gal.* 2.15.5)
- (55) *tantae molis erat Romanam condere gentem*
(‘zoveel moeite kostte het om de Romeinse staat te stichten’, *Verg. A.* 1.33)

De genitivus qualitatis verschilt niet wezenlijk van de ablativus qualitatis die we al in voorbeeld (50) tegenkwamen en komt, net als de ablativus qualitatis, ook op woordgroepniveau voor (zie § 2.3.1).³

Het predicaatsnomen in de genitivus kan naast een eigenschap ook een *bezitter* aangeven. In deze gevallen spreekt men wel van een **genitivus possessivus**.

- (56) *omnia hostium erant*
(‘alles was (in handen) van de vijanden’, *Liv.* 6.40.17)

Constructies met de genitivus possessivus zoals in (56) lijken een syntactische variant te zijn van constructies met de dativus possessivus, zoals in voorbeeld (35) tot en met (37). De gebruikscondities zijn echter verschillend: in geval van een dativus possessivus ligt de **focus** van de zin op het bezit, in geval van de genitivus op de bezitter. Voorbeeld (56) geeft dus geen antwoord op de vraag ‘*wat* had de vijand in zijn bezit?’, maar op de vraag ‘*wie* had alles in zijn bezit?’. Met andere woorden: de context van de zin bepaalt hier de keuze voor een constructie met de genitivus of de dativus.

Het begrip ‘bezitter’ moet in constructies met de genitivus possessivus overigens vrij ruim opgevat worden. Vaak gaat het om bezitsrelaties in overdrachtelijke zin. Nederlandse omschrijvingen voor de bezitsrelatie zijn dan bijvoorbeeld ‘het ligt in de aard van’, ‘het is een gewoonte van’, ‘het is een teken/bewijs van’, ‘het is de plicht/taak van’, ‘het behoort ... toe’. Voorbeelden zijn:

- (57) *est adolescentis maiores natu vereri* (*maiores natu*: ‘ouderen’)
(‘het is de plicht van een jong persoon ouderen te eerbiedigen’, *Cic. Off.* 1.122)

(58) *sed timidi est optare necem*
(‘maar het is de eigenschap van een lafaard de dood te wensen’, *Ov. Met.* 4.115)

- *complement bij drieplaatsige werkwoorden als ‘taxeren op’, ‘schatten op’ (‘genitivus pretii’)*

De genitivus wordt ook gebruikt voor het kenmerken van het derde argument van werkwoorden met een betekenis als ‘taxeren op’, en ‘schatten op’. De traditionele term is **genitivus pretii** (‘genitivus van prijs’). Ook bij deze gebruikswijze van de genitivus is er een concurrerende gebruikswijze met een andere naamval, in dit geval de ablativus (zie boven, voorbeeld (48)). Een voorbeeld van de genitivus is:

(59) *quod ego magni aestimo*
(‘dit acht ik van groot belang’, *Cic. Att.* 12.28.2)

De algemene regel is dat de genitivus pretii bij *algemene* waardebe-
palingen (*multi, pluris, minoris, tanti, et cetera*) optreedt, de ablativus
pretii bij specifiekere waardebepalingen (*tribus denariis; viginti
minis*).

2.2 Naamvallen als kenmerk van satellieten

2.2.1 *Ablativus*

Van de satellieten die alleen door een naamval gekenmerkt worden staat 80% in de ablativus, 15% in de dativus, 5% in de accusativus.⁴ De genitivus wordt nauwelijks als kenmerk van satellieten gebruikt. Je zou dus mogen stellen dat in het Latijn de ablativus de naamval bij uitstek is voor het markeren van constituenten buiten de zinskern, waarbij aangemerkt dient te worden dat in poëzie vaak de enkele ablativus wordt gebruikt waar in proza eerder voor een prepositie in combinatie met de ablativus gekozen zou zijn (zie ook voorbeeld (68) en (69) op p. 36).

De ablativus wordt gebruikt voor zeer uiteenlopende bijwoorde-
lijke bepalingen (bepaling van plaats, tijd, oorzaak, instrument, en
dergelijke). Met welke soort van bepaling we in een specifiek geval
te maken hebben blijkt meestal uit de context en de woordbetekenis
van de constituent in de ablativus. Het is dus in feite overbodig (en
eigenlijk ook niet helemaal correct) om van een ‘ablativus modi’,

‘*ablativus causae*’, ‘*ablativus instrumenti*’ et cetera te spreken: er is maar één *ablativus*, die op zichzelf geen aanwijzing bevat omtrent de specifieke semantische functie van een bepaalde constituent. Omdat veel handboeken en commentaren gebruikmaken van deze traditionele onderscheidingen, nemen we ze voor het gemak toch over in deze paragraaf.

We kunnen de volgende gebruikswijzen van de *ablativus* onderscheiden.

- *ablativus absolutus*

De **ablativus absolutus** is de meest frequente gebruikswijze van de *ablativus*. De term zelf geeft al aan dat we hier te maken hebben met een constituent die zich buiten de zinskern bevindt: de *ablativus*-constituent is een satelliet (‘bijwoordelijke bepaling’) die als het ware is ‘losgemaakt’ (*absolutus*) van de zinskern. In hoofdstuk 4 komen we uitgebreid terug op deze constructie.

- (60) *oppido capto matronas in servitute abduxerunt*
 (‘nadat de stad was ingenomen, hebben ze de vrouwen in slavernij afgevoerd’, *Vitr.* 1.1.5)

- *ablativus instrumenti*

De *ablativus* wordt ook gebruikt voor het uitdrukken van het *werktuig* waarmee of het *middel* waardoor iets tot stand gebracht wordt. In dergelijke gevallen spreekt men wel van een **ablativus instrumenti**.

- (61) *equus pilo traiectus est*
 (‘het paard is door een speer doorboord’, *Liv.* 27.32.5)
- (62) *tridente suo terram percussit*
 (‘met zijn drietand beukte hij op de aarde’, *Ov. Met.* 1.283)

In geval van personen door wier toedoen of tussenkomst iets tot stand wordt gebracht wordt echter *per* + *accusativus* gebruikt.

- (63) *haec per exploratores relata Fabio sunt*
 (‘deze gebeurtenissen zijn door verspieders aan Fabius gemeld’, *Liv.* 22.15.3)

- *ablativus causae*

De ablativus wordt verder gebruikt voor bijwoordelijke bepalingen van *reden* en *oorzaak* ('ten gevolge van'). Dergelijke bepalingen komen vaak (maar niet uitsluitend) voor bij werkwoorden en adiectiva die een gemoedstoestand aanduiden, bijvoorbeeld *doleo* ('verdrietig zijn'), *tristis* ('bedroefd'), *anxius* ('gekweld'). Dit gebruik van de ablativus wordt ook wel aangeduid met de term **ablativus causae**.

- (64) *hi aetate patres appellabantur*
(‘zij werden op grond van hun leeftijd vaders genoemd’, Sal. *Cat.* 6.6)
- (65) *concordia parvae res crescunt*
(‘door eendracht groeien kleine zaken’, Sal. *Jug.* 10.6)
- (66) *anxius curis*
(‘door zorgen gekweld’, Liv. 21.2.1)

- *ablativus modi*

De term **ablativus modi** ('van wijze') heeft betrekking op satellieten in de ablativus die preciseren op welke *wijze* de handeling verloopt, of onder welke *omstandigheden* een stand van zaken plaatsvindt. Gewoonlijk staat er nog een attribuut bij; als er geen attribuut bij staat kiest men gewoonlijk voor *cum* + ablativus; in poëzie komen ook substantiva zonder attribuut voor in de ablativus modi.

- (67) *incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt*
(‘met ongelooflijke snelheid renden ze naar de rivier’, Caes. *Gal.* 2.19.7)
- (68) *cum clamore in forum curritur*
(‘onder gejoel rende men het forum op’, Liv. 2.23.8)
- (69) *templum clamore petebant*
(‘onder gejoel zochten zij de tempel op’, Verg. *A.* 1.519)

- *ablativus temporis*

De term **ablativus temporis** wordt gebruikt voor satellieten in de ablativus die een *tijdstip* aanduiden; in geval van woorden waarvan de betekenis minder duidelijk een tijdstip aanduidt (zoals in voorbeeld (73)) gebruikt men meestal de ablativus met de prepositie *in*.

- (70) *ego me spero Athenis fore mense Septembri*

- (‘ik hoop dat ik in de maand september in Athene zal zijn’, Cic. *Att.* 6.2.10)
- (71) T. Sempronius Gracchus *incredibili celeritate tertio die Pellam pervenit*
 (‘T. Sempronius Gracchus bereikte met een ongelooflijke snelheid op de derde dag Pella’, Liv. 37.7.11)
- (72) *solis occasu suas copias Ariovistus in castra reduxit*
 (‘bij zonsondergang voerde Ariovistus zijn troepen naar het kamp terug’, Caes. *Gal.* 1.50.3)
- (73) *Graecas litteras M. Cato in senectute didicit*
 (‘M. Cato heeft op zijn oude dag Grieks geleerd’, Cic. *Ac.* 5.28)

- *ablativus loci*

Van een **ablativus loci** spreekt men in het geval van satellieten in de ablativus die een *plaats* aanduiden. Deze ablativus (zonder prepositie) komt voor bij:

- plaatsnamen van de derde declinatie en de pluralisvormen van andere declinaties; bijvoorbeeld: *Carthagine, Athenis* (plaatsnamen die in het enkelvoud staan en van de eerste of tweede declinatie zijn staan in de genitivus, zie onder);
- substantiva die een ‘plaats’ aanduiden; bijvoorbeeld: *loco, via, terra, mari*;
- allerlei substantiva die bepaald worden door de attributen *totus, omnis, universus*; bijvoorbeeld: *tota provincia*.

In andere gevallen gebruikt men meestal *in* + ablativus; bijvoorbeeld: *in provincia*.

- (74) *ut Romae consules, sic Carthagine quotannis annui bini reges creabantur*
 (‘zoals in Rome consuls, zo werden in Carthago jaarlijks twee koningen gekozen’, Nep. *Han.* 7.4)
- (75) *dilectum habuit tota provincia*
 (‘hij hield een lichte in de hele provincie’, Caes. *Civ.* 2.18.1)

- *ablativus separativus*

Om *verwijdering van een plaats* (‘plaats waarvandaan’) uit te drukken wordt in Latijns proza gewoonlijk gebruikgemaakt van een prepositiegroep (*ab, ex, de* + abl.; bijv. *ex domo; a loco*), tenzij het om echte plaatsnamen (of namen van kleine eilanden) gaat. In het laatste geval volstaat de enkele ablativus, bijvoorbeeld *Roma redire*: ‘uit

Rome terugkeren'. Dit gebruik van de ablativus wordt aangeduid met de term **ablativus separativus**. In poëzie wordt de ablativus separativus zonder prepositie vrijer en veel frequenter gebruikt, zoals in het volgende voorbeeld uit Vergilius.

- (76) *geminae ... columbae / ... caelo venere volantes (venere = venerunt)*
 ('twee duiven kwamen uit de hemel gevlogen', Verg. *A.* 6.190-191)

➤ NB 1 Namen van steden en kleine eilanden staan in de accusativus als zij de 'plaats waarheen' aanduiden, in de ablativus als zij de 'plaats waarvandaan' aanduiden. Voor het aanduiden van de 'plaats waar' gelden de volgende regels (zie ook hierboven, ablativus loci): bij plaatsnamen van de eerste en tweede declinatie die in het enkelvoud staan wordt een oude vorm gebruikt die gelijk is aan de genitivus singularis (de **locativus**); in alle overige gevallen een vorm die gelijk is aan de ablativus singularis of pluralis. Enkele voorbeelden:

- (77) *ludi magni Romae parabantur*
 ('in Rome werden grootse spelen voorbereid', Liv. 2.36.1)
 (78) *accitus est Capreas a Tiberio*
 ('hij is door Tiberius naar Capri ontboden', Suet. *Cal.* 10.1)
 (79) *Dolabella Delo proficiscitur*
 ('Dolabella vertrekt van Delos', Cic. *Ver.* 1.46)

➤ NB 2 Wanneer voor de naam van de stad of het eiland een soortnaam (*urbs, oppidum, insula*) staat, is een prepositie noodzakelijk. Een voorbeeld:

- (80) *in urbem Romam rediit*
 ('hij is naar de stad Rome teruggekeerd', Liv. 41.28.9)

➤ NB 3: Een klein aantal substantiva die geen stedennamen zijn gedraagt zich op dezelfde wijze: de accusativus wordt gebruikt voor de 'plaats waarheen', de ablativus voor de 'plaats waarvandaan' en de locativus op *-i* voor de 'plaats waar'. De volgende vormen komen het meest voor.

<i>domi</i>	thuis	<i>ruri</i>	op het land	<i>humi</i>	op de grond
<i>domum</i>	naar huis	<i>rus</i>	naar het land		
<i>domo</i>	van huis	<i>rure</i>	van het land		

- *ablativus limitationis/respectus*

De ablativus kan ook gebruikt worden voor satellieten die een *deel-aspect* aangeven waarop de door het predicat uitgedrukte toestand of handeling betrekking heeft. Een traditionele term voor dit specifieke gebruik van de ablativus is **ablativus respectus** of **ablativus limitationis**. In het Nederlands kan deze gebruikswijze van de ablativus vaak adequaat weergegeven worden met de formule ‘wat betreft ...’ of ‘op het punt van ...’.

- (81) *neminem huic praefero fide*
 (‘ik stel niemand boven hem in (of: wat betreft) trouw’, Nep. *Thr.* 1.1)
- (82) *temporibus errasti*
 (‘je hebt je in (of: wat betreft) de data vergist’, Cic. *Phil.* 2.23)

- *ablativus mensurae*

De term **ablativus mensurae** wordt gebruikt voor ablativus-constituenten die bij werkwoorden, adiectiva of adverbia die een verschil of ‘overtreffen’ aanduiden, de *maat* van het verschil aangeven. We treffen dit gebruik van de ablativus dus ook geregeld aan bij comparativa.

- (83) *tribus horis post accepi tuas litteras*
 (‘drie uur later heb ik jouw brief ontvangen’, Cic. *Att.* 14.14.1)
- (84) *alces magnitudine multo antecedunt capreas*
 (‘elanden overtreffen reeën verre in grootte’, ‘elanden zijn veel groter dan reeën’, Caes. *Gal.* 6.27.1) (*multo* is abl. mensurae bij *antecedunt*, *magnitudine* abl. limitationis/respectus)
- (85) *eo gravior est dolor, quo culpa maior*
 (‘hoe groter de schuld, des te erger het verdriet/de spijt’, Cic. *Att.* 11.11.2)

Een aantal veelgebruikte uitdrukkingen als *aliquanto* (‘heel wat’, ‘veel’), *paulo* (‘een beetje’, ‘een weinig’) en *quanto ... tanto* (‘hoe ... des te’) zijn in feite ablativi mensurae.

Zoals gezegd aan het begin van dit hoofdstuk behandelen we alleen de belangrijkste gebruikswijzen van de Latijnse naamvallen. We gaan hier verder niet in op een aantal minder frequente gebruikswijzen van de ablativus voor het kenmerken van satellieten, zoals de **ablativus sociativus** (*ingenti exercitu profectus est*: ‘hij is met een geweldig leger vertrokken’), de **ablativus van omstandigheden**

(*caelo sereno*: ‘bij een heldere hemel’), en de **ablativus van de tijd waarbinnen** (*decem annis cepit urbem*: ‘in tien jaar nam hij de stad in’). Voor het gebruik van de ablativus als kenmerk van argumenten, zie § 2.1.4.

2.2.2 *Dativus*

- *dativus (in)commodi*

Satellieten die aangeven *ten gunste* of *ten nadele* van wie of wat de handeling van het predicaat wordt verricht, staan in de dativus. Dit gebruik van de dativus wordt aangeduid als respectievelijk **dativus commodi** en **dativus incommodi**. Let op: omdat deze constituenten niet door de betekenis van het predicaat vereist worden (en in die zin dus weglaatbaar zijn) hebben ze niet de syntactische functie van indirect object.

- (86) Roscius praedia *aliis* coluit, non *sibi*
(‘Roscius bebouwde zijn landerijen voor anderen, niet voor zichzelf’, Cic. *S. Rosc.* 49)

- *dativus iudicantis*

De term **dativus iudicantis** wordt gereserveerd voor satellieten in de dativus die aangeven welk *standpunt* of welke *beoordelingspositie* een bepaalde persoon heeft ten opzichte van een gebeurtenis of toestand waarnaar in de zinskern verwezen wordt. Het gebruik is tamelijk zeldzaam.

- (87) Gomphi est oppidum primum Thessaliae *venientibus* ab Epiro
(‘Gomphi is de eerste stad in Thessalië voor wie uit Epirus komt’, Caes. *Civ.* 3.80.1)

- *dativus ethicus*

De eveneens zeldzame **dativus ethicus** suggereert een zekere *emotionele betrokkenheid* (meestal verbazing of belangstelling) bij het gebeurde.

- (88) hic *mihi* Q. Fufius pacis commoda commemorat
(‘Fufius durft me hier nog te spreken van de voordelen van de vrede’, Cic. *Phil.* 8.11)
(vergelijk het Nederlandse ‘dat is *me* wat moois’)

- *dativus van richting*

Tenslotte treffen we soms, vooral in poëzie, de dativus aan bij satellieten die een richting uitdrukken. Men spreekt in die gevallen wel van een **dativus van richting**.

- (89) *caelo palmas cum voce tetendit*
 ('hij reikte zijn handen smekend (*cum voce*) naar de hemel',
 Verg. *A.* 2.688)

2.2.3 *Accusativus*

- *accusativus spatii*

De accusativus is bij uitstek een naamval die in de zinskern optreedt. Hij wordt echter ook gebruikt voor het kenmerken van satellieten die een *afstand* uitdrukken, zowel van tijd als van ruimte, en wordt dan aangeduid met de term **accusativus spatii**. In geval van *afstand in de ruimte* zijn er drie mogelijkheden:

- de afgelegde afstand bij werkwoorden van 'bewegen';
- de afstand waarop iets van iets anders verwijderd is (vooral bij de werkwoorden *absum* en *disto* 'verwijderd zijn');
- de lengte, breedte, hoogte of diepte van iets, bij de adiectiva *longus* 'lang', *latus* 'breed', *altus* 'hoog', 'diep'.

- (90) *fossae quinos pedes altae*
 ('grachten van vijf voet diep', 'met een diepte van vijf voet',
 Caes. *Gal.* 7.73.2)

In geval van *afstand in de tijd* zijn er twee mogelijkheden:

- een satelliet die aangeeft hoe oud iemand is (bij het participium *natus*);
- een satelliet die aangeeft hoelang iets duurt.

- (91) *sedecim annos natus Nero Octaviam in matrimonium accepit*
 ('op zestienjarige leeftijd is Nero met Octavia getrouwd', Tac.
Ann. 12.58.1)

- (92) *duodequadragesima annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius*
 ('achtendertig jaar lang was Dionysius alleenheerser over de
 Syracusanen', Cic. *Tusc.* 5.57)

Om aan te geven hoelang iets duurt, kan overigens ook de prepositie constructie *per* + accusativus gebruikt worden.

2.3 Naamvallen als kenmerk van constituenten op woordgroepniveau

2.3.1 *Naamvallen als kenmerk van attributen*

Naamwoorden kunnen niet alleen als argument of satelliet fungeren in een zin, maar ook als *attribuut*, dat wil zeggen als nadere bepaling van een ander zelfstandig naamwoord. Zelfstandige naamwoorden en persoonlijke voornaamwoorden met de functie attribuut staan gewoonlijk in de *genitivus*.⁵ De semantische relatie van het attribuut ten opzichte van zijn hoofd kan van allerlei aard zijn en blijkt uit de woordbetekenis en de context. Voor deze relaties worden in de traditionele Latijnse grammatica's verschillende termen gebruikt. Hoewel de onderscheidingen in feite overbodig zijn (er is maar één *genitivus*, die signaleert dat er tussen twee nomina sprake is van een hoofd-attribuut relatie van welke aard dan ook), willen we hier toch een aantal traditionele termen noemen.

- *genitivus obiectivus en subiectivus*

In de volgende voorbeelden (93 tot en met 96) is steeds sprake van een attribuut in de *genitivus*. De specifieke relatie tussen het attribuut en het bijbehorende hoofd is echter steeds verschillend. In (93) weerspiegelt de relatie tussen het attribuut en zijn hoofd in feite een relatie tussen subject en predicaat op zinsniveau. In dergelijke gevallen wordt wel gesproken van een **genitivus subiectivus**: de *genitivus principis* komt qua semantische rol overeen met de subject-constituent van een zinnetje als *princeps hortatur*. In (94) lijkt de relatie tussen attribuut en hoofd op de relatie tussen object en predicaat op zinsniveau: vandaar dat men het betreffende attribuut in de *genitivus* ook wel kwalificeert als een **genitivus obiectivus**: de *genitivus filii* komt overeen met de object-constituent in het zinnetje *Claudius filium amat*. Ook in (95) en (96) spreekt men in geval van *patriae* en *equorum* van een *genitivus obiectivus*, hoewel de werkwoorden waar de hoofden *favor* en *usus* van afgeleid zijn strikt genomen geen object-constituent in de accusativus regeren (*faveo* + dativus; *utor* + ablativus).

- (93) hortatu *principis urbem ornant*
 ('op bevel van de keizer versieren zij de stad', cf. Vell. 2.89.4)
 (vergelijk *hortatu principis* met *princeps hortatur*)
- (94) Claudius ad amorem *fili* redit
 ('Claudius vat weer liefde voor zijn zoon op', cf. Tac. Ann. 12.66.1)
 (vergelijk *amor filii* met *amat filium*)
- (95) hos *patriae favor* accendit
 ('liefde (welgezindheid) voor het vaderland vuurde hen aan', Sil. 16.329)
 (vergelijk *patriae favor* met *patriae faveo*: 'ik ben het vaderland welgezind')
- (96) nec usus *equorum* in urbe erat
 ('er was geen (mogelijkheid tot) gebruik van paarden in de stad', Liv. 26.38.12)
 (vergelijk *usus equorum* met *utor equis*)

- NB amor mei: de liefde *voor* mij (genitivus obiectivus)
 amor meus: de liefde *van* mij / *mijn* liefde (vergelijkbaar met de genitivus subiectivus)

Bij persoonlijke voornaamwoorden wordt in het geval van een objectrelatie tussen hoofd en attribuut de genitivus neutri singularis van het bezittelijk voornaamwoord gebruikt (vervangt de ontbrekende genitivus van het pronomen personale);⁶ in geval van een subjectrelatie wordt het bezittelijk voornaamwoord op de gebruikelijke manier gebruikt, dat wil zeggen in de naamval, het geslacht en het getal van het bijbehorende hoofd.

- *genitivus possessivus*

Attributen in de genitivus kunnen ook een *bezitsrelatie* aanduiden (zogeneten **genitivus possessivus**). Voorbeelden:

- (97) domus *patris* a foro longe aberat
 ('het huis van zijn vader lag ver van het Forum', Cic. Cael. 18)
- (98) equitatus *Caesaris* morabatur
 ('de ruitery van Caesar hield halt', Caes. Civ. 1.70.1)

- *genitivus qualitatis*

Een ander voorbeeld van het gebruik van de genitivus als kenmerk van attributen wordt wel de **genitivus qualitatis** genoemd. Voorbeeld:

- (99) *vir summae auctoritatis*
(‘een man van het hoogste gezag’, ‘een zeer gezaghebbend man’, V. Max. 2.2.4)

Op ongeveer dezelfde wijze wordt ook de ablativus gebruikt (zogeneten **ablativus qualitatis**: *vir summa auctoritate*, bijv. Cic. *Prov.* 45; zie ook § 2.1, voorbeeld (50)).

- *genitivus partitivus*

De genitivus treedt ook op bij attributen die het geheel aangeven waarvan het hoofd *deel uitmaakt*. De gebruikelijke term voor dit gebruik van de genitivus is **genitivus partitivus**. De betreffende deel-geheel relatie kan soms tamelijk vaag zijn. Voorbeelden:

- (100) *vasorum argenteorum magnus numerus*
(‘een groot aantal zilveren kruiken’, Liv. 26.47.7)
- (101) *amphora aquae*
(‘een kruik water’, Gel. 18.1.10)
- (102) *satis frumenti*
(‘voldoende koren’, Cic. *Ver.* 3.43)
- (103) *ubi terrarum*
(‘waar ter wereld’, o.a. Cic. *Att.* 11.1.1)
- (104) *plerique nostrum*
(‘de meesten van ons’, Gel. 16.9.2)⁷

- *genitivus explicativus* (of: *epexegeticus*)

Ten slotte kan een attribuut in de genitivus nog een *nadere specificatie* of *uitleg* geven van het hoofd (er is in dit geval sprake van ‘identiteit’ tussen hoofd en attribuut). De gebruikelijke term voor een dergelijk gebruik van de genitivus is **genitivus explicativus (genitivus epexegeticus; genitivus appositivus)**. Voorbeelden:

- (105) *ei nomen diu servitutis ferunt*
(‘zij dragen lang de naam “slavernij”’, Pl. *Ps.* 1107)
- (106) *molem mirantur equi*
(*molem equi*: lett. ‘het gevaarte van het paard’; ‘zij bewonderen het kolossale paard’, Verg. *A.* 2.31)

- NB In geval van een **nomen actionis** (van een werkwoord afgeleid substantivum) wordt heel soms het attribuut voorzien van een andere naamval dan de genitivus. Zo staat in het volgende voorbeeld het attribuut in de ablativus.

(107) *tactio digito* (ablativus)
 ('een aanraking met de vinger', Pl. *Poen.* 1308)

2.3.2 Naamvallen bij *adiectiva*

Naast werkwoorden kunnen ook *adiectiva* verplichte constituenten ('argumenten') bij zich krijgen. Voorbeelden zijn het Nederlandse 'wemelend' (wemelend *van iets*), 'gelijkend' (gelijkend *op iets/niemand*), 'deelachtig' (deelachtig *aan iets*). De naamval die in het Latijn gekozen wordt voor het door een *adiectivum* geregeerde woord is vaak de naamval die ook gekozen zou zijn in geval van een werkwoord met vergelijkbare betekenis. Dus: *liber* + ablativus naast *libero* + ablativus, of *memor* + genitivus naast *meminiscor* + genitivus. Voorbeelden:

adiectiva + dativus; onder andere:

<i>aptus/idoneus</i>	geschikt voor
<i>carus</i>	dierbaar aan
<i>cognatus/affinis</i>	verwant aan
<i>gratus/iucundus</i>	aangenaam voor, in de smaak vallend bij
(ig)notus	(on)bekend aan/bij
<i>necessarius</i>	noodzakelijk voor
<i>par</i>	gelijk aan
<i>propinquus</i>	verwant aan
<i>proprius</i>	eigen aan
<i>similis</i>	gelijkend op
<i>utilis</i>	nuttig voor

adiectiva + ablativus; onder andere:

<i>creber</i>	rijk aan, wemelend van
<i>fretus</i>	vertrouwend, steunend op
(in)dignus	(on)waardig
<i>liber</i>	vrij van
<i>onustus</i>	beladen met
<i>opulentus</i>	rijk aan
<i>plenus</i>	vol van

adiectiva + genitivus; onder andere:

<i>avidus/cupidus</i>	begerig naar
<i>compos/potens</i>	machtig, in het bezit van
<i>dissimilis</i>	ongelijk aan
<i>expers</i>	niet deelachtig aan
(i)gnarus	(on)bekend (met)

(im)memor	(niet) gedachtig aan
(im)peritus	(on)ervaren met/in
inanis	leeg
inscius/nescius	onwetend van
insuetus	niet gewend aan
particeps	deelachtig aan
plenus	vol van
proprius	eigen aan
sacer	gewijd aan
similis/par	gelijk aan

- (108) erat temporibus illis iucundus Q. Metello (*iucundus* + dativus)
(‘in die tijd viel hij in de smaak bij Q. Metellus’, Cic. *Arch.* 6)
- (109) sapiens plenus est *gaudio* (*plenus* + ablativus)
(‘een wijs man is vol vreugde’, Sen. *Ep.* 59.14)
- (110) memor ille *vetustae* / *sortis* erat (*memor* + genitivus)
(‘hij dacht aan een oud orakel’, Ov. *Met.* 4.642-3)

Zoals we gezien hebben worden nominale constituenten met de functie attriboot bij voorkeur gekenmerkt door de *genitivus*. Dit verklaart waarom sommige adjectieven uit de eerste twee rijtjes ook een variant met de *genitivus* hebben (dit komt vooral voor in poëzie). Zo treft men bijvoorbeeld bij *plenus* zowel de ablativus als de *genitivus* aan, bij *similis*, *par* en *proprius* zowel de dativus als de *genitivus*.

Bijzondere vermelding verdient in deze paragraaf nog het gebruik van de ablativus bij adjectieven en adverbia die in de comparativus staan. Deze gebruikswijze van de ablativus vormt een alternatief voor de uitdrukkingwijze *quam* + nominativus/accusativus en wordt wel aangeduid met de term **ablativus comparationis**:

- (111) longior *causis timoris* timor erat
(‘de angst duurde langer dan de oorzaken van de angst’, Plin. *Ep.* 7.27.6)

2.4 Vocativus

In dit hoofdstuk hebben we het gebruik van naamvallen behandeld aan de hand van de grammaticale functie die nominale constituenten in de predicatie kunnen hebben: (i) argument (of predicaatsnomen) in de zinskern; (ii) satelliet buiten de zinskern; en (iii) attri-

buut op woordgroepniveau. De vocativus valt in feite buiten deze behandeling: hij dient voor het kenmerken van constituenten die geheel buiten de grammaticale structuur van een predicatie vallen. De functie van een vocativus is het aanspreken of aanroepen van een of meer personen. Alleen bij de woorden op *-us* van de tweede declinatie is sprake van een aparte vorm voor de vocativus.

- (112) *bone serve, salve*
(‘goede slaaf, gegroet!’, Pl. *Bac.* 775)

3 Infinitivus

De hoofdstukken 3 tot en met 5 zijn geheel gewijd aan zogeheten **ingebedde predicaties**. In hoofdstuk 1 zijn ingebedde predicaties omschreven als zinachtige constituenten (constituenten in de vorm van een zin). In meer traditionele grammatica's spreekt men in geval van ingebedde predicaties ook wel van **finiete en infiniete bijzinnen**. Finiete ingebedde predicaties zijn bijzinnen die een **persoonsvorm** bevatten: ze bevatten een werkwoordsvorm waaraan naast de tijd ook het getal en de persoon kunnen worden afgelezen (vir qui *dormit*, 'de man die slaapt'). Over dit type van ingebedde predicaties zullen we spreken in hoofdstuk 7, aan de hand van een bespreking van het verschijnsel *modus*. Infiniete ingebedde predicaties (ingebedde predicaties zonder persoonsvorm) zijn in het Latijn vaak gebouwd rond een infinitivus of participium. Men noemt deze infiniete werkwoordsvormen ook wel de **nominale vormen van het werkwoord**. Een voorbeeld van een ingebedde predicatie met een infiniete werkwoordsvorm is de a.c.i.-constructie in (1).

- (1) *dic me illam amare*
(‘zeg dat ik van haar houd’, Pl. *Per.* 303)

In dit hoofdstuk komen ingebedde predicaties aan de orde die gebouwd zijn rond een **infinitivus**. Hoofdstukken 4 en 5 zijn gereserveerd voor ingebedde predicaties met een **participium**, **gerundium** of **gerundivum**. Een veel minder gebruikte infiniete vorm van het werkwoord is het **supinum**. Omdat het supinum een in het klassiek Latijn nauwelijks productief taalverschijnsel is, laten we de vorm in de hoofdtekst buiten beschouwing.⁸

3.1 Vormen van de infinitivus

De meeste Latijnse werkwoorden hebben zes verschillende infinitivus-vormen:

1. infinitivus praesentis activi:	<i>laudare</i>
2. infinitivus praesentis passivi:	<i>laudari</i>
3. infinitivus perfecti activi:	<i>laudavisse</i>
4. infinitivus perfecti passivi:	<i>laudatum esse</i>
5. infinitivus futuri activi:	<i>laudaturum esse</i>
6. infinitivus futuri passivi:	<i>laudatum iri</i>

Dit kan ook in een schema weergegeven worden.

	activum	passivum
praesens	<i>laudare</i>	<i>laudari</i>
perfectum	<i>laudavisse</i>	<i>laudatum esse</i>
futurum	<i>laudaturum esse</i>	<i>laudatum iri</i>

Anders dan de meeste finiete werkwoordsvormen kent een infinitivus dus slechts drie tijdsvormen. De infinitivus van het *praesens* geeft aan dat de gebeurtenis *gelijktijdig* plaatsvindt met een andere gebeurtenis, meestal de gebeurtenis die uitgedrukt wordt door het hoofdwerkwoord.

- (2) dico eum *venire*
 ('ik zeg dat hij komt')
- (3) dixi eum *venire*
 ('ik zei dat hij kwam')

Uit (2) en (3) blijkt dat het voor de vorm van de infinitivus niet uitmaakt of het hoofdwerkwoord betrekking heeft op het heden of het verleden: een infinitivus praesentis kan zowel na een hoofdpredicaat in de tegenwoordige tijd als na een hoofdpredicaat in de verleden tijd optreden. Bij de Nederlandse vertaling ontstaat er wel een verschil: 'ik zeg dat hij *komt*' tegenover 'ik zei dat hij *kwam*'.

Evenzo drukt de infinitivus van het *perfectum* uit dat de gebeurtenis plaatsvindt *voortijdig* aan een ander moment (in de regel de gebeurtenis waarnaar het hoofdwerkwoord verwijst).

- (4) dico eum *venisse*
 ('ik zeg dat hij gekomen is')
- (5) dicam eum *venisse*
 ('ik zal zeggen dat hij gekomen is')

- (6) dixi eum *venisse*
 ('ik zei dat hij gekomen was')

De infinitivus van het *futurum*, tenslotte, geeft aan dat de gebeurtenis plaatsvindt *natijdig* aan een ander moment.

- (7) dico eum *venturum (esse)*
 ('ik zeg dat hij zal komen')
- (8) dicam eum *venturum (esse)*
 ('ik zal zeggen dat hij zal komen')
- (9) dixi eum *venturum (esse)*
 ('ik zei dat hij zou komen')

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat de *tijd* van een infinitivus zich altijd richt naar een andere tijd. Of anders gezegd, de infinitivus drukt geen **absolute** tijd uit, maar slechts **relatieve** tijd.

infinitivus praesentis: gelijktijdigheid
 infinitivus perfecti: voortijdigheid
 infinitivus futuri: natijdigheid

De zogeheten **deponentia** kennen natuurlijk slechts drie infinitivusvormen. Voor *hortari* zijn dit bijvoorbeeld:

infinitivus praesentis: *hortari*
 infinitivus perfecti: *hortatum esse*
 infinitivus futuri: *hortatum esse*

3.2 Gebruikswijzen van de infinitivus

Globaal kunnen zes gebruikswijzen van de infinitivus onderscheiden worden. De laatste hier vermelde gebruikswijze, de *infinitivus historicus* ('narratieve infinitivus') onderscheidt zich van de overige gebruikswijzen, doordat het hier niet om een vorm van ingebedde predicatie gaat.

- (i) de infinitivus in de functie van subject (zie § 3.2.1);
- (ii) de infinitivus in de functie van complement bij tweeplaatsige werkwoorden (zie § 3.2.2);
- (iii) de infinitivus in de functie van complement bij drieplaatsige werkwoorden (zie § 3.2.3);
- (iv) de accusativus cum infinitivo (a.c.i.)-constructie (zie § 3.2.4);

- (v) de nominativus cum infinitivo (n.c.i.)-constructie (zie § 3.2.5);
(vi) de infinitivus historicus (zie § 3.2.6 en hoofdstuk 6).

3.2.1 *De infinitivus in de functie van subject*

In de functie van subject gedraagt de infinitivus zich als een neutrum substantivum. Vergelijk de volgende twee voorbeeldzinnen.

- (10) *adulterium turpe est*
(‘overspel is schandelijk’)
(11) *adulterare turpe est*
(‘overspel plegen is schandelijk’, Cic. *Off.* 1.128)

Infinitivi met de functie subject komen meestal voor in combinatie met *est* (*erat*, *et cetera*) + predicaatsnomen en bij een aantal **onpersoonlijke uitdrukkingen** (= predicaten die geen persoonlijk subject hebben). Voorbeelden zijn:⁹

<i>decet</i>	het past
<i>me paenitet</i>	het spijt me
<i>me piget</i>	het doet me verdriet
<i>me pudet</i>	ik schaam me
<i>libet</i>	het behaagt
<i>licet (mihi)</i>	het is (mij) geoorloofd
<i>necesse est</i>	het is noodzakelijk
<i>(ne)fas est</i>	het is (on)geoorloofd
<i>oportet</i>	het is nodig, het behoort
<i>placet</i>	het behaagt
<i>praestat</i>	het is beter
<i>refert</i>	het is van belang
<i>turpe est</i>	het is schandelijk

- (12) *placuit egredi in litus*
(‘ze besloten aan land te gaan’, lett. ‘het behaagde (hen) aan land te gaan’, Plin. *Ep.* 6.16.17)
(13) *mihi licet pigro esse*
(‘het is mij geoorloofd lui te zijn’, ‘ik mag lui zijn’, cf. Mart. 6.43.7; merk op dat het predicaatsnomen hier niet in de nominativus staat, maar congrueert met *mihi*)

Ook in voorbeeldzin (55) van hoofdstuk 2 (*tantae molis erat Romanam condere gentem*, Verg. *A.* 1.33) is sprake van een infinitivusconstructie die fungeert als het subject van de zin:

tantae molis erat
predicaat

Romanam condere gentem
subject

3.2.2 *De infinitivus in de functie van complement bij tweepplaatsige werkwoorden*

Ook in voorbeeld (14) gedraagt de infinitivus zich als een neutrum substantivum. Vergelijk namelijk het zinnetje in (15):

- (14) disco *scribere*
 ('ik leer schrijven')
- (15) disco *linguam Latinam*
 ('ik leer de Latijnse taal')

In gevallen als (14) heeft de infinitivus echter niet de syntactische functie subject, zoals in voorbeeld (11), maar de syntactische functie object of **complement**.¹⁰ Infinitivi met de functie van complement komen voor bij een aantal tweepplaatsige werkwoorden die in het Nederlands gewoonlijk de status van hulpwerkwoord hebben,¹¹ bijvoorbeeld:

<i>conor</i>	proberen
<i>cupio</i>	verlangen
<i>debeo</i>	moeten
<i>possum</i>	kunnen
<i>volo</i>	willen

Verder verschijnen ze na werkwoorden die 'beginnen' (bijv. *coepi*), 'ophouden' (bijv. *desisto*) of 'doorgaan' (bijv. *pergo*) betekenen. In plaats van de term 'infinitivus met de functie complement' vindt men in grammatica's ook wel de term **aanvullingsinfinitivus**.¹² Kenmerkend voor deze 'aanvullingsinfinitivus' is dat hij geen eigen subject heeft: het subject is identiek aan het subject van het regerende werkwoord, en kan daarom wegblijven. Enkele voorbeelden zijn:

- (16) flumen *transire* coeperunt
 ('zij begonnen de rivier over te steken', Caes. *Gal.* 7.11.7)
- (17) destiti *stomachari*
 ('ik ben opgehouden boos te zijn', Cic. *Planc.* 65)

3.2.3 *De infinitivus in de functie van complement bij drieplaatsige werkwoorden*

Infinitivi met de functie van complement komen ook voor als derde argument bij een aantal drieplaatsige werkwoorden die 'bemoeienis met andermans gedrag' tot uitdrukking brengen (dus werkwoorden die betekenen 'iemand ertoe brengen of beletten iets te doen').

<i>cogo</i>	dwingen
<i>doceo</i>	leren
<i>impedio</i>	verhinderen, beletten
<i>impero</i>	bevelen
<i>iubeo</i>	bevelen
<i>veto</i>	verbieden

Bij bovenstaande predicaten ziet de kern van de predicatie er dan als volgt uit:

predicaat + subject (eerste argument) + object/complement (tweede argument) + infinitivus-complement (derde argument). Ook in dergelijke gevallen spreken grammatica's veelal van een aanvullings-infinitivus. Voorbeelden:

- (18) *iubeo EUM venire*
(‘ik beveel hem te komen’)
- (19) a *impero EI venire*
(‘ik beveel hem te komen’)
b *impero EI iusto esse*
(‘ik beveel hem rechtvaardig te zijn’)
- (20) *numerare docet ME*
(‘hij leert mij tellen’, Sen. Ep. 88.10)
- (21) *ME impedit pudor haec exquirere*
(‘schaamte belet mij om dit te vragen’, Cic. de Orat. 1.163)

Kenmerkend voor deze gebruikswijze van de infinitivus is dat het niet uitgedrukte subject van de infinitivus identiek is aan het tweede argument van het regerende werkwoord (de woorden in klein kapitaal in bovenstaande voorbeelden).

Overigens zijn bij de meeste hierboven genoemde hoofdpredicaten ook nog andere constructies mogelijk dan een aanvullings- (of: ‘complements-’) infinitivus. Naast *iubere* en *imperare* met een aanvullingsinfinitivus is bijvoorbeeld ook een constructie met een afhankelijke *ut*-zin mogelijk.¹³

- (22) iubeo [eum] ut veniat
(‘ik beveel hem te komen’)
- (23) impero ei ut veniat
(‘ik beveel hem te komen’)

3.2.4 De accusativus cum infinitivo constructie

Kenmerkende eigenschap van de **accusativus cum infinitivo constructie** (a.c.i.-constructie) is dat de infinitivus wél een eigen subject-constituent heeft, die echter niet in de nominativus staat maar in de accusativus (de zogeheten subjectsaccusativus). Deze constituent in de accusativus is geen argument van het hoofdpredicaat. Zo is *eum* in (24) geen argument bij *dico*, maar alleen bij *venire* (namelijk het subject-argument). Met andere woorden, er bestaat geen directe semantische relatie tussen het regerende werkwoord en de accusativus-constituent. Voorbeelden:

- (24) dico *eum* venire
(‘ik zeg dat hij komt’)
- (25) audio *eam* aegrotam esse¹⁴
(‘ik hoor dat zij ziek is’)

In schoolgrammatica’s wordt het begrip a.c.i.-constructie gewoonlijk te ruim gebruikt: vaak beschouwt men ook de aanvullingsinfinitivus bij drieplaatsige werkwoorden (zie § 3.2.3) als een a.c.i.-constructie. Dit houdt in dat men zinnen als (26) en (27) op identieke wijze behandelt, namelijk beide als a.c.i.-constructies.

- (26) dico eum venire
(‘ik zeg dat hij komt’)
- (27) iubeo eum venire
(‘ik beveel hem te komen’)

Vormelijk gezien lijken beide constructies inderdaad precies op elkaar. Toch is er een fundamenteel verschil in constructietype: de accusativus-constituent in de eerste zin vervult niet de semantische functie van patiens of adressaat ten opzichte van het regerende predicaat *dico* (*eum* is geen argument van *dico*). Bij de accusativus-constituent in de tweede zin kan dit echter wel het geval zijn, namelijk als degene aan wie het bevel gericht is ook de beoogde uitvoerder van het bevel is. In het laatste geval is er geen sprake van een a.c.i.-constructie in strikte zin, maar van een aanvullingsinfinitivus bij een drieplaatsig werkwoord, met de functie complement (zie

§ 3.2.3). In voorbeeld (28) is wel sprake van een echte a.c.i.-constructie na het werkwoord *iubeo*.

- (28) *iubet agros emi*
 ('hij beveelt dat de landerijen gekocht worden', 'hij beveelt de landerijen te kopen', Cic. *Agr.* 2.66)

In bovenstaand voorbeeld is een aanvullingsinfinitivus uitgesloten: het bevel wordt duidelijk niet gericht tot de *agri*. Of meer technisch geformuleerd: *agros* is geen argument van het hoofdpredicaat *iubet*, maar alleen van het ingebede predicaat *emi*.

De a.c.i.-constructie komt voor na de volgende typen van predicaten:

1. **verba sentiendi** (werkwoorden van zintuiglijke waarneming en geestelijke activiteit); onder andere:

<i>audio</i>	horen
<i>nescio</i>	niet weten
<i>scio</i>	weten
<i>sentio</i>	waarnemen, menen
<i>video</i>	zien

verba declarandi (werkwoorden van mededeling); onder andere:

<i>dico</i>	zeggen
<i>nego</i>	ontkennen; zeggen dat niet
<i>nuntio</i>	berichten
<i>scribo</i>	schrijven

verba iudicandi (werkwoorden die een mening of oordeel weer-
 geven); onder andere:

<i>arbitror</i>	} menen
<i>censeo</i>	
<i>existimo</i>	
<i>puto</i>	

2. **verba affectuum** (werkwoorden die een gemoedstoestand weer-
 geven); onder andere:

<i>aegre/graviter/moleste fero</i>	onaangenaam vinden, zich ergeren
<i>doleo</i>	(be)treuren
<i>gaudeo</i>	zich verheugen, blij zijn
<i>glorior</i>	zich beroemen
<i>indignor</i>	verontwaardigd zijn

<i>laetor</i>	zich verheugen, blij zijn
<i>miror</i>	zich verwonderen
<i>queror</i>	zich beklagen
<i>spero</i>	hopen

3. **verba voluntatis** (werkwoorden die wil/onwil tot uitdrukking brengen)

(Tenzij er sprake is van identiteit tussen subject van hoofdpredicatie en subject van ingebedde predicatie; in dat geval volgt namelijk een 'gewone' aanvullingsinfinitivus. Zie ook § 3.2.2); onder andere:

<i>volo</i>	willen
<i>nolo</i>	niet willen
<i>malo</i>	liever willen
<i>cupio</i>	begeren
<i>iubeo</i>	bevelen
<i>patior</i>	toelaten
<i>sino</i>	toelaten
<i>veto</i>	verbieden

4. **est (erat et cetera) + predicaatsnomen**; onder andere:

<i>fama est</i>	het gerucht gaat
<i>manifestum est</i>	het is duidelijk
<i>necesse/necessarium est</i>	het is noodzakelijk
<i>(ne)fas est</i>	het is (on)geoorloofd
<i>turpe est</i>	het is schandelijk

een aantal onpersoonlijke uitdrukkingen; onder andere:

<i>apparet</i>	het blijkt
<i>constat</i>	het staat vast
<i>oportet</i>	het hoort, men moet

A.c.i.-constructies komen ook voor in relatieve bijzinnen. Dit kan soms een probleem opleveren bij de Nederlandse vertaling.

- (29) *erat in exercitu Vari Sex. Quintilius Varus, quem (subjects-accusativus) fuisse Corfinii supra demonstratum est*
('in het leger van Varus bevond zich Sex. Quintilius Varus, van wie boven verteld is dat hij in Corfinium geweest was', *Caes. Civ.* 2.28.1)
- (30) *villam aedificat in qua matrem (subjectsaccusativus) habitare vult*
('hij bouwt een landhuis waarin hij wil dat zijn moeder

woont', 'hij bouwt een landhuis waarin hij zijn moeder wil laten wonen')

Wanneer het hoofdwerkwoord en de infinitivus hetzelfde subject hebben (of, met andere woorden, wanneer er identiteit bestaat tussen het subject van het hoofdwerkwoord en het subject van de infinitivus), kun je in het Nederlands altijd volstaan met een enkele infinitivus.

- (31) ik wil komen
(32) a ik beloof te komen
 b ik beloof dat ik kom

In het Latijn is bij subjectsidentiteit de enkele infinitivus wel mogelijk bij de *verba voluntatis* (zie voorbeeld (33)), maar *niet* bij de *verba sentiendi, declarandi* en *iudicandi*, en de *verba affectuum* (zie de voorbeelden (34) en (35)); in deze gevallen is de a.c.i. verplicht:

- (33) ad urbem *volo venire* (zogeneten 'aanvullingsinfinitivus', zie 3.2.2)
('ik wil naar de stad komen', Cic. *Fam.* 2.17.1)
(34) Cassius *se venturum esse pollicetur* (a.c.i.; niet mogelijk is: **venturus esse pollicetur*¹⁵)
('Cassius belooft dat hij zal komen', Sal. *Cat.* 44.2)
(35) *se sperat futurum esse consulem* (a.c.i.; niet mogelijk is: **sperat futurum esse consul*)
('hij hoopt dat hij consul zal worden', 'hij hoopt consul te worden', Cic. *Q. fr.* 3.2.3)

Met betrekking tot voorbeeld (35) kan nog opgemerkt worden dat wanneer het subject van het hoofdwerkwoord en het subject van de infinitivusconstructie gelijk zijn, het Latijn in de derde persoon het **pronomen reflexivum** *se* gebruikt. Is er geen sprake van identiteit tussen beide subjecten, dan wordt voor de subjectsaccusativus bijvoorbeeld gebruikgemaakt van een vorm van het pronomen determinativum *is* (*eum, eam, eos* of *eas*).

- NB Na werkwoorden van bevelen en wensen gebruikt het Latijn de infinitivus praesentis, hoewel strikt genomen de inhoud van de wens of het bevel natijdig aan het uiten ervan zal plaatsvinden. Dit geldt onder andere voor de volgende werkwoorden (zie ook p. 94):

<i>volo</i>	willen
<i>nolo</i>	niet willen
<i>malo</i>	liever willen
<i>cupio</i>	begeren
<i>iubeo</i>	bevelen
<i>veto</i>	verbieden
<i>sino</i>	toelaten
<i>patior</i>	toelaten

Met betrekking tot de syntactische functie van de a.c.i.-constructie in de hoofdpredicatie dient tot slot nog opgemerkt te worden dat de a.c.i. *als geheel* de functie van subject (voorbeeld (36)) of object (voorbeeld (37)) heeft en, blijkens *utile* in (36), als onzijdig beschouwd wordt.

- (36) *accusatores multos esse in civitate utile est* (vergelijk: *haec res utilis est*)
 ('dat er veel aanklagers zijn in de staat is nuttig', Cic. *S. Rosc.* 56)
- (37) *dic me illam amare* (vergelijk: *dic aliquid*)
 ('zeg dat ik van haar houd', Pl. *Per.* 303)

3.2.5 *De nominativus cum infinitivo constructie*

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat na een predicaat als *dicere* een a.c.i.-constructie kan optreden.

- (38) *dicunt te venire*
 ('zij zeggen dat jij komt')

In dit zinnetje fungeert *te venire* als geheel als object-constituent van het actieve hoofdpredicaat *dicunt*. Bovenstaande zin kan ook in het passief omgezet worden, bijvoorbeeld wanneer men de agens van het hoofdpredicaat (in dit geval *dicunt*) niet wil of kan uitdrukken. Voor passivering van voorbeeld (38) zijn er in principe twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid bestaat hierin dat de object-constituent (*te venire*) tot subject van de passieve zin wordt. We spreken dan van een **onpersoonlijk passivum**, wat wil zeggen dat we te maken hebben met een 'onpersoonlijk subject' van het passieve predicaat. Voorbeelden zijn (39) en (40).

- (39) TE VENIRE_{subject} dicitur_{predicaat}
 ('er wordt beweerd dat jij komt', lett. 'dat jij komt wordt gezegd [door een niet nader gespecificeerd persoon]')

- (40) *dicitur*_{predicaat} HABERE EUM PERBONA TOREUMATA_{subject}
 ('er wordt beweerd dat hij prachtig serviesgoed met reliëf heeft', lett. 'dat hij prachtig serviesgoed heeft wordt gezegd [door een niet nader gespecificeerd iemand]', Cic. *Ver.* 4.38)

De tweede, meer gebruikelijke mogelijkheid is een omzetting in een **persoonlijke passieve constructie**, waarbij niet de hele a.c.i.-constituent *te venire* tot subject van het gepassiveerde hoofdpredicaat wordt, maar slechts de subjectsaccusativus *te*, waardoor het passieve hoofdpredicaat een persoonlijk subject krijgt. We kennen deze constructie beter onder de naam **nominativus cum infinitivo constructie** (n.c.i.).

- (41) [tu] *diceris venire*
 ('jij wordt gezegd te komen' = 'men zegt dat jij komt')

De n.c.i.-constructie komt voor bij *verba sentiendi, declarandi* en *iudicandi* (zie § 3.2.4; met name bij de werkwoorden *trado* en *dico*), en, minder vaak, bij *iubeo, veto* en *sino*. Hieronder volgen enkele paren van voorbeelden. Merk op dat het predicaatsnomen in de n.c.i. niet in de accusativus, maar in de nominativus staat, bijvoorbeeld *morosa* in 42b.

- (42) a *dicunt Xanthippem morosam admodum fuisse* (a.c.i.)
 ('ze zeggen (men zegt) dat Xanthippe behoorlijk humeurig is geweest')
- b *Xanthippe morosa admodum fuisse dicitur* (n.c.i.)
 ('Xanthippe heeft de naam behoorlijk humeurig te zijn geweest', lett. 'Xanthippe wordt gezegd behoorlijk humeurig te zijn geweest', cf. Gel. 1.17.7)
- (43) a *Aristaeum inventorem olei esse dicunt* (a.c.i.)
 ('ze zeggen (men zegt) dat Aristaeus de uitvinder van de olijf(olie) is')
- b *Aristaeus inventor olei esse dicitur* (n.c.i.)
 ('Aristaeus heet de uitvinder van de olijf(olie) te zijn', lett. 'Aristaeus wordt gezegd de uitvinder van de olijf(olie) te zijn', Cic. *Ver.* 4.128)
- (44) a *putant eum tria laudabilia fecisse* (a.c.i.)
 ('ze menen (men meent) dat hij drie prijzenswaardige dingen heeft gedaan')
- b [is] *tria laudabilia fecisse putatur* (n.c.i.)

(‘naar men meent heeft hij drie prijzenswaardige dingen gedaan’, lett. ‘hij wordt gemeend drie prijzenswaardige dingen gedaan te hebben’, Liv. 34.16.1)

Evenals bij de a.c.i.-constructie het geval is hebben schoolgrammatica’s de neiging om het begrip n.c.i. te ruim te gebruiken. Je hebt namelijk ‘echte’ n.c.i.-constructies en constructies die er vormelijk op lijken, maar in feite toch verschillend zijn. Een echte n.c.i.-constructie (of: n.c.i.-constructie in strikte zin) is de passieve tegenhanger van een echte a.c.i.-constructie. In voorbeeld (45b) is sprake van een echte n.c.i.-constructie, in voorbeeld (46b) niet.

- (45) a dicebant Caesarem appropinquare (a.c.i.)
 (‘ze zeiden dat Caesar in aantocht was’)
- b Caesar appropinquare dicebatur (n.c.i.)
 (lett. ‘Caesar werd [door hen] gezegd in aantocht te zijn’,
 ‘naar verluidde was Caesar in aantocht’, *Caes. Civ.* 3.13.2)
- (46) a iubent me Quinto togam puram dare (geen a.c.i.)
 (‘zij dragen mij op aan Quintus een sobere toga¹⁶ te geven’)
 (*dare* = aanvullingsinfinitivus; *me* is een argument bij *iubent* met de syntactische functie object en de semantische functie patiens)
- b [ego] Quinto togam puram iubeor dare (geen n.c.i.)
 (letterlijk, maar in het Nederlands onmogelijk: ‘ik word opgedragen aan Quintus een sobere toga te geven’ = ‘mij wordt opgedragen ...’, *Cic. Att.* 5.20.9)
 (gewone passieve constructie met een aanvullingsinfinitivus: het object-argument bij het actieve *iubent* wordt subject in passieve zin; dus *geen* n.c.i. in strikte zin)

Gewoonlijk heeft men in het geval van *iubeor*, *sinor* en *vetor* te maken met gewone passieve constructies met een aanvullingsinfinitivus, en niet met een n.c.i. in strikte zin (hoewel een n.c.i. niet uitgesloten is).¹⁷ Evenzo worden constructies met *videri* in schoolgrammatica’s vaak ten onrechte ondergebracht bij de n.c.i.-constructie. Het is in het geval van *videri* beter om van een hulpwerkwoord of koppelwerkwoord *videri* te spreken, waarbij zich een aanvullingsinfinitivus aansluit (met andere woorden: het gaat om een gebruik van de infinitivus als complement bij tweepplaatsige werkwoorden, zie hoofdstuk 3, § 3.2.2). Zo is het bij een zinnetje als in (47) lastig (zo niet onmogelijk) te bedenken wat de

actieve zin is waarop deze vermeende n.c.i.-constructie gebaseerd zou moeten zijn:

- (47) videtur aeger esse
(‘hij schijnt ziek te zijn’)

Tot slot kunnen we ons natuurlijk nog de vraag stellen waarom een taal behoefte heeft aan een in feite niet logisch in het systeem passende persoonlijke passieve constructie (n.c.i., bijv. *diceris venire*), terwijl er een volledig grammaticale onpersoonlijke passieve constructie (met een a.c.i. in de functie subject, bijv. *te venire dicitur*) voorhanden is. De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in een verschil in gebruikscondities: wanneer bijvoorbeeld wordt aangegeven *aan wie* een bepaalde mededeling wordt gedaan, of *waarom* of *hoe* de mededeling wordt gedaan, wordt bij voorkeur de onpersoonlijke passieve constructie gebruikt. De n.c.i. wordt daarentegen geprefereerd als de nominativus-constituent de belangrijkste nieuwswaarde van de zin bevat.¹⁸

3.2.6 *De infinitivus historicus*

Geheel op zichzelf staat het gebruik van de infinitivus in plaats van een indicativus van de verleden tijd. In tegenstelling tot alle andere in dit hoofdstuk behandelde gebruikswijzen van de infinitivus is hier geen sprake van een ingebedde predicatie. Dit gebruik van de infinitivus treft men vooral aan in narratieve teksten (bijv. in Livius, Sallustius, Tacitus; Vergilius’ *Aeneis*) en wordt gewoonlijk aangeduid met de term **infinitivus historicus** of **narratieve infinitief**. Algemeen wordt aangenomen dat het gebruik van de infinitivus historicus de tekst verlevendigt en vaart geeft, doordat (bij het ontbreken van markering voor bijvoorbeeld tijd, persoon en getal) de focus geheel op de handeling zelf ligt.

- (48) nihil Sequani *respondere*, sed in eadem tristitia *permanere*
(‘de Sequani antwoordden niets, maar volhardden in dezelfde somberheid’, Caes. *Gal.* 1.32.3)
- (49) tum pius Aeneas umeris *abscindere* vestem
(‘toen scheurde de vrome Aeneas het bovenkleed van zijn schouders’, Verg. *A.* 5.685)

4 Participium

Een van de meest kenmerkende eigenschappen van de Latijnse taal is het frequente en gevarieerde gebruik van participiumconstructies. In § 4.1 worden de verschillende vormen van het participium besproken, § 4.2 gaat over de gebruikswijzen van het participium.

4.1 Vormen van het participium

Van een Latijns werkwoord kunnen maximaal drie participiumvormen gemaakt worden, zoals blijkt uit het volgende schema.

m.b.t. hoofd- werkwoord	actief	passief	deponens
praesens = gelijktijdig	<i>laudans</i>	-	<i>hortans</i>
perfectum = voortijdig	-	<i>laudatus</i>	<i>hortatus</i>
futurum = natijdig	<i>laudaturus</i>	-	<i>hortaturus</i>

Het Latijn heeft dus *geen* participiumvorm voor:

- (i) geprezen wordend (participium praesentis passivi)
- (ii) geprezen hebbend (participium perfecti activi)
- (iii) geprezen zullende worden (participium futuri passivi)

Van deponentia kan wél een participium perfecti gevormd worden met een actieve betekenis:

hortatus: aangespoord hebbend

locutus: gesproken hebbend

Voorbeelden:

- (1) a *laudatus* tamen non laetus est

- (‘hoewel hij geprezen *is*, is hij toch niet blij’)
b *laudatus* tamen non laetus erat
(‘hoewel hij geprezen *was*, was hij toch niet blij’)
- (2) a *iter facturus* dux sacrificat
(‘omdat hij een tocht *gaat* maken, brengt de veldheer een offer’)
b *iter facturus* dux sacrificabat
(‘omdat hij een tocht *ging* maken, bracht de veldheer een offer’)

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat het participium, evenals de infinitivus, **relatieve** (en geen **absolute**) tijd uitdrukt (zie ook § 4.2.3, NB3).

- NB Het is niet ongebruikelijk dat het participium perfecti passivi (PPP), ter compensatie van het ontbrekende participium praesentis passivi, *gelijktijdigheid* uitdrukt in plaats van voortijdigheid. Dit is vooral vaak het geval in de ablativus absolutus constructie (zie hieronder, § 4.2.3) en bij deponentia: Caesar *veritus* ne hostes profugerent ... iussit ... (‘omdat Caesar bang was dat de vijanden ervandoor zouden gaan, gaf hij opdracht ...’)

4.2 Gebruikswijzen van het participium

We kunnen de volgende gebruikswijzen van het participium onderscheiden:

1. attributief (zie § 4.2.1);
2. predicatief (‘predicativum’) (zie § 4.2.2);
3. dominant (onder andere de ablativus absolutus) (zie § 4.2.3);
4. accusativus cum participio (zie § 4.2.4).

4.2.1 *Het attributief gebruikte participium*

Participia kunnen gebruikt worden als **attribuut** bij een substantivum, vergelijkbaar met de attributieve functie van adiectiva. Het participium stemt dan, net als een adiectivum, in naamval, geslacht en getal overeen met het substantivum dat als hoofd van de woordgroep fungeert. In de Nederlandse vertaling kan gebruikgemaakt worden van een deelwoord, maar ook van een relatieve bijzin. Voorbeelden:

- (3) suadent *cadentia* sidera somnos
(‘de dalende sterren nodigen uit tot slaap’, Verg. *A.* 4.81)

- (4) mihi amicorum *defunctorum* cogitatio dulcis ac blanda est
(‘voor mij is de gedachte aan gestorven vrienden zoet en aangenaam’, Sen. *Ep.* 63.7)
- (5) venere (= venerunt) ad fauces *grave olentis* Averni
(‘zij bereikten de ingang van de zwaar stinkende Avernus (= de onderwereld)’, Verg. *A.* 6.201)
- (6) (sunt) deducti ad Valerium Laevinum praetorem circa Luceriam castra habentem
(‘ze werden naar praetor Valerius Laevinus gebracht, die in de buurt van Luceria een kamp had’, Liv. 23.33.5)

Het attributief gebruikte participium kan zelf ook weer uitgebreid worden met argumenten of satellieten. Zo is *grave* in voorbeeld (5) een bijwoordelijke bepaling bij *olentis*, en heeft het attributieve participium *habentem* in (6) zowel een object (*castra*) als een plaatsbepaling (*circa Luceriam*) bij zich.

Als het hoofd ongespecificeerd is, kan een attributief participium ook zelfstandig (zonder expliciet hoofd) optreden. We spreken dan van een **substantivisch gebruik** van het participium. Omdat het Latijn (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Grieks) geen lidwoord kent, is het substantivisch gebruik van een participium soms lastig te herkennen. Een voorbeeld is (7).

- (7) medici *aegrotantes* curant
(‘de dokters behandelen de zieken’, Cic. *Off.* 1.83)

4.2.2 *Het predicatief gebruikte participium* (‘*predicativum*’)

Veel frequenter dan het attributieve gebruik van een participium is het zogeheten ‘predicatieve gebruik’. Het **predicatief** gebruikte participium heeft syntactisch gezien in feite een dubbele functie in de zin: het fungeert als attribuut op woordgroepniveau (dat wil zeggen als bijvoeglijke bepaling bij een argument, waarmee het in naamval, getal en geslacht overeenkomt), maar tevens als predicatieve bepaling (= bijwoordelijke bepaling) bij het predicat (vandaar de naam **predicativum**). Men gebruikt ook wel de naam **participium coniunctum** of **dubbelverbonden bepaling**. Deze laatste term geeft het karakteristieke van de constructie goed weer.

In de Nederlandse vertaling kan vaak gebruik worden gemaakt van een bijwoordelijke bijzin. Uit de context (soms in combinatie met de tijd van het participium) moet opgemaakt worden of dit een temporele, causale, conditionele, finale of concessieve bijzin moet

zijn. In de Nederlandse vertaling van de voorbeelden (8), (9) en (10) is het predicatieve participium weergegeven met een temporele bijzin; in (11), op basis van *tamen*, met een concessieve bijzin; in (12) met een finale bijzin; en in (13) met een causale bijzin.

- (8) quid dicam de Socrate, cuius mortis inlacrimare soleo Platonem legens?
(‘wat moet ik over Socrates zeggen, over wiens dood ik altijd huil wanneer ik Plato lees?’, Cic. *N.D.* 3.82)
- (9) consul ingenti praeda potitus in stativa rediit
(‘nadat de consul een enorme buit had bemachtigd, keerde hij naar de legerplaats terug’, Liv. 3.8.11)
- (10) Cenato¹⁹ mihi et iam dormitanti epistula est reddita
(‘toen ik gegeten had en al sliep, werd mij een brief bezorgd’, Cic. *Att.* 2.16.1)
- (11) vehementissime perturbatus Lentulus tamen et signum et manum suam cognovit.
(‘hoewel hij volledig van zijn stuk was gebracht, herkende Lentulus toch het zegel en zijn eigen handschrift’, Cic. *Catil.* 3.12)
- (12) Hannibal in Etruriam ducit, eam quoque gentem adiuncturus
(‘Hannibal trok naar Etrurië, met het plan om ook dat volk te annexeren’, Liv. 21.58.1)
- (13) C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpetentem interemit
(‘C. Servilius Ahala heeft Sp. Maelius gedood omdat deze op de heerschappij uit was’, Cic. *Sen.* 56)

Merk naar aanleiding van bovenstaande voorbeelden op dat het predicatieve participium niet alleen in de nominativus optreedt (dus congruerend met het subject van de zin), maar bijvoorbeeld ook in de dativus (voorbeeld 10) of de accusativus (voorbeeld 13).

Naast participia kunnen overigens ook sommige substantiva (met name die een leeftijd(sgroep), ambt, of sociale positie uitdrukken) en adiectiva als predicativum voorkomen. Voorbeelden:

- (14) solebam haec ego puer apud Homerum legere
(‘toen ik een kind was (als kind) las ik dat altijd bij Homerus’, Petr. 48)
- (15) consul ego nuper defendi C. Pisonem
(‘onlangs, toen ik consul was (als consul), heb ik C. Piso verdedigd’, Cic. *Flac.* 98)
- (16) Ligarius provinciam accepit invitus
(‘Ligarius heeft tegen zijn zin (*invitus*: hoewel hij het niet

- wilde) het bestuur over de provincie aanvaard', Cic. *Lig.* 2)
- (17) eum advenientem *laeti* omnes acceperunt
(‘bij zijn aankomst hebben allen hem blij ontvangen’, Liv. 10.18.9) (merk op dat in deze zin ook een predicatief participium optreedt (*advenientem*), dat hier niet met een bijwoordelijke bijzin maar met een voorzetselgroep (‘bij zijn aankomst’) vertaald is)

Zonder context is het soms moeilijk om uit te maken of een participium (of adjectief) attributief of predicatief gebruikt is. Een predicatieve interpretatie is vaak de meest natuurlijke.

- (18) pueros *lacrimantes* consolamur
(‘wij troosten de huilende jongens’ / ‘wij troosten de jongens omdat ze huilen’)
- (19) vir *laetus* in patriam rediit
(‘de blijde man keerde in zijn vaderland terug’ / ‘de man keerde blij in zijn vaderland terug’)

4.2.3 *Het dominant gebruikte participium (onder andere de ablativus absolutus constructie)*

In geval van een attributief of predicatief gebruikt participium is het participium altijd weglaatbaar zonder dat de zin incompleet of onbegrijpelijk wordt. Er is echter ook een gebruikswijze van het participium waarin het niet weglaatbaar is, omdat het in feite fungeert als hoofd van de woordgroep. Zo is in de woordgroep *fugiens Pompeius* in onderstaand voorbeeld *fugiens* weliswaar grammaticaal gesproken een attribuut (het richt zich qua naamval, getal en geslacht naar het grammaticale hoofd *Pompeius*), maar qua betekenis fungeert het eerder als een hoofd (dat nader bepaald wordt door het element *Pompeius*, dat qua betekenis eerder de status van attribuut dan van hoofd lijkt te hebben).

- (20) fugiens Pompeius homines movet
(‘de vlucht van Pompeius (**niet**: de vluchtende Pompeius) schokt de mensen’, Cic. *Att.* 7.11.4)

In dergelijke gevallen spreken we van een **dominant gebruikt participium**: het participium *domineert* als het ware de woordgroep waar het deel van uitmaakt en is niet goed weglaatbaar. Een andere term die wel gebruikt wordt is **ab urbe condita constructie**, naar de titel van het beroemde geschiedwerk van Livius (‘Vanaf de stichting

van de stad'; **niet**: 'Vanaf de gestichte stad'). Een dominant participium kan in alle naamvallen optreden, maar komt vooral voor in de ablativus en na preposities.²⁰

- *nominativus*: als onderdeel van het subject

(21) *occisus* dictator Caesar ... pulcherrimum facinus videtur
(‘de moord op de dictator Caesar scheen de prachtigste daad’,
Tac. Ann. 1.8.6)

- *genitivus*: als onderdeel van een attribuut op woordgroepniveau

(22) *capti* oppidi signum dant
(‘zij geven een teken (als bewijs) van de inname van de stad’,
cf. Liv. 4.34.1)

- *accusativus*: als onderdeel van het object; vaak niet te onderscheiden van de a.c.i.-constructie

(23) *caedem* consulis *allatam* aegre tulit rex Hiero
(‘koning Hiero was geërgerd over het bericht van de dood van de consul’, cf. Liv. 22.37.2; *afferre* = berichten)

- *ablativus*: als onderdeel van een argument (complement) in de ablativus

(24) *prohibito* Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur
(‘zij verheugden zich over de verrijdeling van Hasdrubals overtocht naar Italië’, Liv. 23.29.17)

- *na preposities*

(25) *quae* ab *condita* urbe Roma Romani gesserunt, quinque libris exposui
(‘wat de Romeinen vanaf de stichting van de stad Rome gedaan hebben, heb ik in vijf boeken uiteengezet’, Liv. 6.1.1)

(26) post Punicum *perfectum* bellum
(‘na het beëindigen van de Punische oorlog’, Liv. 1.19.13)

- *ablativus*: als onderdeel van een constituent die geen directe syntactische relatie heeft met het hoofdwerkwoord (satelliet). Deze satelliet heeft gewoonlijk de functie van bepaling van omstandigheid of tijd. De combinatie van een (pro)nomen + dominant

participium in de naamval ablativus staat beter bekend als een **ablativus absolutus constructie** (*absolutus* = 'losgemaakt'). Een voorbeeld is:

- (27) *puella cantante*²¹ ego epistulam scribo
(‘terwijl het meisje zingt, schrijf ik een brief’)

Nadere uitleg: de ablativus absolutus constructie

Een ablativus absolutus is dus in feite niets anders dan een **dominant gebruikt participium, met de functie van satelliet**. In hoofdstuk 2 zagen we al dat de ablativus bij uitstek de naamval is voor het markeren van satellieten. Evenals het predicatief gebruikte participium wordt de ablativus absolutus in het Nederlands vaak vertaald met een bijwoordelijke bijzin, bijvoorbeeld:

- een bijzin van *tijd* (voegwoord: *terwijl, wanneer, toen, nadat*);
een bijzin van *oorzaak* of *reden* (voegwoord: *daar, omdat*);
een bijzin van *toevoeging* (voegwoord: *hoewel, ofschoon*);
een bijzin van *voorwaarde* (voegwoord: *indien, als*).

Bij de vertaling van zowel het predicatieve participium als de ablativus absolutus constructie wordt de keuze van het voegwoord bepaald door het zinsverband en/of de ruimere context.

Vaak kan een participiumconstructie ook vertaald worden met een *substantivum* of *infinitivus* voorafgegaan door een prepositie (zie ook de vertaling van *advenientem* in voorbeeld (17)). De prepositie *bij* kan worden gebruikt voor gebeurtenissen die gelijktijdig met de gebeurtenis in de hoofdpredicatie plaatsvinden, de prepositie *na* voor gebeurtenissen die voortijdig zijn aan die in de hoofdpredicatie. Een voorbeeld:

- (28) *hoc nuntio accepto* consul profectus est
(‘na ontvangst van dit bericht is de consul vertrokken’, cf. Liv. 33.20.10; 44.46.10)

Het participium van de ablativus absolutus kan zelf ook weer een scala van argumenten en satellieten bij zich hebben, zoals blijkt uit voorbeeld (29) (de twee argumenten en de satelliet bij het participium *vocante* zijn gesteld in klein kapitaal):

- (29) *concursum est ad Templum Concordiae factum SENATUM ILLUC
vocante METELLO CONSULE*

(‘er ontstond een oploop bij de Tempel van Concordia, omdat de consul Metellus daar de senaat bijeenriep’, Cic. *Dom.* 39)
(NB *est* en *factus* vormen samen het predicatuur)

Indien het participium van de ablativus absolutus passief is (dat wil zeggen, in het geval van een participium perfecti passivi), ontbreekt bij het participium meestal de handelende persoon. Deze is dan gewoonlijk identiek aan het subject van het hoofdwerkwoord; zo ook in de volgende voorbeelden.

- (30) Caesar *exploratis regionibus* omnes copias castris educit
(‘nadat hij het gebied verkend had, leidde Caesar alle troepen het kamp uit’; lett. ‘nadat het gebied verkend was ...’, Caes. *Civ.* 1.68.1)
- (31) *Philotimi litteris lectis* mutavi consilium de mulieribus
(‘na/door het lezen van de brief van Philotimus heb ik mijn plan aangaande de vrouwen gewijzigd’; lett. ‘nadat/omdat de brieven van Philotimus gelezen waren ...’, Cic. *Att.* 7.23.2)
- (32) *hostes incitatis equis* nostros adoriebantur
(‘de vijanden vielen, nadat ze hun paarden hadden aangespoord, de onzen aan’; lett. ‘nadat de paarden aangespoord waren, ...’, Caes. *Gal.* 4.26.2)

In bovenstaande voorbeelden kan geen predicatief participium (participium coniunctum) gebruikt worden (congruerend met het subject van het regerende predicatuur) omdat het Latijn geen *actief* participium van het perfectum kent. De ablativus absolutus (met een passief participium) compenseert dus als het ware het ontbreken van een actief participium van het perfectum in de functie predicativum. Een andere mogelijkheid is het gebruiken van een deponens (voorzover er een deponens met de juiste betekenis voorhanden is), omdat dit type werkwoord als enige wel over een participium perfecti activi beschikt. Vergelijk de twee mogelijke vertalingen van de volgende Nederlandse zin.

- (33) ‘Nadat hij de akkers van de vijanden had verwoest, heeft de aanvoerder zijn troepen teruggevoerd’ (*vastare; populari*)
a *dux agris hostium vastatis* copias reduxit
b *agros hostium populatus* dux copias reduxit

➤ NB 1 Indien een constructie met een predicatief participium mogelijk is, geeft het Latijn hier meestal de voorkeur aan boven een ablativus absolutus constructie. In het geval van een zin als

‘toen Caesar de stad veroverd had, stak hij haar in brand’, kiest het Latijn dus normaal gesproken voor een predicatief participium constructie (als in 34a) en slechts zelden voor een ablativus absolutus constructie (zoals in 34b). De zin bevat immers een argument (namelijk het object *urbem*) waarbij zich een predicatief participium (*expugnatam*) kan aansluiten.

- (34) a Caesar urbem expugnatam incendit
 b ?? urbe expugnata Caesar incendit
 (wel weer mogelijk is een constructie als *urbe expugnata Caesar templa incendit*)

➤ NB 2 Soms is er geen enkele participiumconstructie (ook geen ablativus absolutus) mogelijk, zoals in de volgende zin.

- (35) Caesar, *postquam ex Menapiis in Treveros venit*, duabus de causis Rhenum transire constituit
 (‘Toen Caesar vanuit het gebied van de Menapi aangekomen was bij de Treveri, besloot hij om twee redenen de Rijn over te steken’, *Caes. Gal.* 6.9.1)

Een participium perfecti activi van het werkwoord *venire* bestaat niet, waardoor een predicatief gebruikt participium onmogelijk is; een alternatieve constructie met een passieve ablativus absolutus constructie is ook niet mogelijk, omdat *venire* intransitief is.

- NB 3 In geval van het predicatief gebruikte participium en de ablativus absolutus constructie is het tempus van het participium afhankelijk van de tijdsverhouding tussen de handeling van het participium en die van het hoofdwerkwoord (men spreekt wel van relatieve tijd, zie ook § 4.1).
- Wanneer de gebeurtenis van het participium *gelijktijdig* is met die van het hoofdwerkwoord, gebruikt het Latijn het *participium praesentis*.
 - Wanneer de gebeurtenis van het participium *voorafgaat* aan die van het hoofdwerkwoord, gebruikt het Latijn het *participium perfecti*.
 - Wanneer de gebeurtenis van het participium *volgt* op die van het hoofdwerkwoord, gebruikt het Latijn het *participium futuri*.

Het maakt dus voor het tempus van het participium geen verschil of het hoofdwerkwoord in de tegenwoordige tijd of in de verleden tijd staat. Voorbeelden:

- (36) a *sole oriente Gracchus in aciem copias educit*
 ('terwijl de zon opgaat (= bij zonsopgang), laat Gracchus zijn troepen ten strijde trekken', cf. Liv. 24.15.1)
 b *sole oriente Gracchus in aciem copias eduxit*
 ('toen de zon opging (= bij zonsopgang), liet Gracchus zijn troepen ten strijde trekken')
- (37) a *sole orto Gracchus in aciem copias educit*
 ('nadat de zon is opgegaan (= na zonsopgang), laat Gracchus zijn troepen ten strijde trekken')
 b *sole orto Gracchus in aciem copias eduxit*
 ('nadat de zon was opgegaan (= na zonsopgang), liet Gracchus zijn troepen ten strijde trekken')
- (38) a *hostes veniunt ad Clusium legionem Romanam oppugnaturi*
 ('de vijanden komen naar Clusium met de bedoeling het Romeinse legioen aan te vallen', cf. Liv. 10.26.7)
 b *hostes venerunt ad Clusium legionem Romanam oppugnaturi*
 ('de vijanden kwamen naar Clusium met de bedoeling het Romeinse legioen aan te vallen')

➤ NB 4 Naast participia kunnen ook bepaalde adiectiva en substantiva samen met een substantivum of pronomen optreden als ablativus absolutus. Voorbeelden zijn (39) en (40) hieronder. Door het ontbreken van een participium van het koppelwerkwoord *esse* is het soms lastig deze combinaties te herkennen als een ablativus absolutus constructie.

- (39) *numquam vivo Hannibale sine bello Italia erit*
 ('zolang Hannibal leeft, zal Italië nooit zonder oorlog zijn', cf. Liv. 27.9.6)
- (40) *pax domi forisque fuit C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus*
 ('vrede heerste er in binnen- en buitenland toen C. Furius Pacilus en M. Papirius Crassus consul waren', Liv. 4.12.1)

Op vergelijkbare wijze kunnen adiectiva en substantiva ook optreden als predicatieve bepaling (predicativum), zoals in § 4.2.2 geïllustreerd is aan de hand van de voorbeelden (14)-(17).

4.2.4 *De accusativus cum participio constructie*

Na werkwoorden die een directe zintuiglijke waarneming uitdruk-

ken kan, naast een *accusativus cum infinitivo*, ook een **accusativus cum participio** gebruikt worden. Dit gaat wel gepaard met een betekenisverschil: waar bij de a.c.i. de elementen 'cognitie' en 'reflectie' vooropstaan, gaat het bij de a.c.p. om 'perceptie' (zintuiglijke waarneming). Vergelijk de volgende voorbeelden.

- (41) audio *te animo angere* (a.c.i.) (*angere*: 'benauwen', 'kwellen'; pass.: 'zich zorgen maken')
(‘ik hoor dat jij je zorgen maakt’, Cic. *Fam.* 16.14.2)
- (42) audio *te dicentem*: “malo gloriam quam vitam” (a.c.p.)
(‘ik hoor jou zeggen: “ik wil liever roem dan het leven”’, Sen. *Con.* 1.8.2)

De a.c.p.-constructie komt relatief weinig voor in het Latijn.

5 Gerundium en gerundivum

In het voorafgaande zijn twee typen van ingebedde predicaties besproken. Het eerste type wordt gevormd met behulp van een infinitivus. In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat de infinitivus onder andere wordt gebruikt als argument (subject, object of complement) bij een (hoofd)predicaat, en dus in feite dezelfde functie in de hoofdzin kan vervullen als een substantivum. Vandaar dat de infinitivus in grammatica's ook wel een **nominale vorm** van het werkwoord genoemd wordt. In hoofdstuk 4 kwam een tweede type van ingebedde predicaties aan de orde, in de vorm van participiumconstructies. Ook het participium wordt gerekend tot de nominale vormen van het werkwoord: het participium kan dezelfde functies in de zin vervullen als een adiectivum en kent, net als het adiectivum, verschillende naamvalsvormen. Ter afsluiting van de bespreking van de ingebedde predicaties zullen we in dit hoofdstuk nader ingaan op nog twee andere nominale vormen van het werkwoord, die wij in het Nederlands niet kennen, het **gerundium** en het **gerundivum**.²² Het **gerundium** gedraagt zich min of meer als een substantivum, het **gerundivum** als een adiectivum.

5.1 Het gerundium

Het gerundium is een vorm van het werkwoord die zich laat vergelijken met een *onzijdig substantivum* en daarom ook wel **substantivum verbale** wordt genoemd: het kent de naamvalsuitgangen van de tweede declinatie enkelvoud (genitivus *-i*; dativus *-o*; accusativus *-um*; ablativus *-o*) en het vervult dezelfde syntactische functies die ook substantiva kunnen vervullen. Van alle mogelijke syntactische functies (subject, object, complement, attribuut op woordgroepniveau, en adjunct²³) worden alleen de functies subject en object niet door het gerundium vervuld. Hiervoor wordt immers de 'gewone', onverbogen infinitivus gebruikt, zoals besproken is in hoofdstuk 3, § 3.2.1 tot en met 3.2.3.

- (1) *adulterare turpe est* (infinitivus als subject)
(‘overspel plegen is schandelijk’, Cic. *Off.* 1.128)
- (2) *flumen transire coeperunt* (infinitivus als ‘object’)
(‘zij beginnen de rivier over te steken’, Caes. *Gal.* 7.11.7)

We kunnen dus zeggen dat het gerundium in feite gebruikt wordt voor de ontbrekende genitivus, dativus en ablativus van de zelfstandig gebruikte infinitivus en voor de accusativus na preposities.²⁴ Hieronder volgt een aantal voorbeelden.

- *gerundium in de genitivus*

- (3) *eram cupidus redeundi domum*
(‘ik was verlangend om naar huis terug te keren’, Ter. *Hec.* 282)

In dit voorbeeld heeft het gerundium *redeundi* de syntactische functie van complement bij het predicaat *cupidus esse*, dat de genitivus regeert (zie hoofdstuk 2, p. 45). De genitivus van het gerundium treft men verder ook aan in de gebruikelijke syntactische functie van attribuut.

- (4) *nulla potestas est veniendi*
(‘er is geen mogelijkheid om te komen’, lett. ‘mogelijkheid van het komen’, ‘komensmogelijkheid’, cf. Curt. 6.5.26 en Cic. *Phil.* 1.14)
- (5) *legendi semper occasio est, audiendi non semper*
(‘er is altijd een gelegenheid om te lezen, maar niet altijd om te luisteren’ (nl. bij een voorleesmanifestatie), Plin. *Ep.* 2.3.9)

- *gerundium in de dativus en accusativus*

De *dativus* van het gerundium komt weinig voor; de *accusativus* van het gerundium komt alleen voor na preposities, bijvoorbeeld na *ad* en *apud* (in de functie object wordt namelijk de gewone onverbogen infinitivusvorm gebruikt en niet het gerundium in de accusativus, zie boven). In de volgende twee voorbeelden staat het gerundium in de dativus en in de accusativus en vervult het de syntactische functie van respectievelijk complement en attribuut.

- (6) *Cato scribendo adfuit*
(‘Cato is aanwezig geweest bij het schrijven’, Cic. *Att.* 7.1.7)
- (7) *signum ad exeundum datur*
(‘het teken tot vertrek wordt gegeven’, Liv. 40.31.3)

- *gerundium in de ablativus*

Een voorbeeld van het gebruik van het gerundium in de ablativus met de functie van adjunct (satelliet) is (8). De gerundia *pugnando* en *adhortando* fungeren hier als een bepaling van middel of wijze.

- (8) *pugnando potius quam adhortando accendamus militum animos*
(‘laten wij liever door te strijden dan door het geven van aansporingen de strijd lust van de soldaten aanwakkeren’, Liv. 2.46.6)

Kenmerkend voor het gerundium in het klassiek Latijn is dat het gewoonlijk zelf geen object bij zich heeft. In de dativus en na preposities komt een gerundium + object in principe niet voor;²⁵ in de genitivus en ablativus komt een gerundium met object wel met enige regelmaat voor, met name als het object een onzijdig pronomen of adiectivum is:

- (9) (*komt niet voor*) **ad pacem petendum venit*
(‘hij komt om vrede te vragen’)
- (10) (*komt niet voor*) **locus bellum gerendo aptus non erat*
(‘de plaats was niet geschikt om oorlog te voeren’)
- (11) (*komt zelden voor*) *consilium relinquendi Italiam*
(‘het plan om Italië te verlaten’, Cic. Att. 10.4.6)
- (12) (*komt vrij regelmatig voor*) *multa concupiscendo omnia amisit*
(‘door veel te verlangen heeft hij alles verloren’, Sen. Ep. 90.38; zie ook (39) hieronder)

In plaats van de constructie van gerundium + object wordt in het Latijn liever de gerundivumconstructie gebruikt, zoals in voorbeeld (13)-(16) (zie hiervoor § 5.2.4).

- (13) *Alco ad pacem petendam ad Hannibalem venit* (*ad* + accusativus)
(‘Alco kwam naar Hannibal om vrede te vragen’, Liv. 21.13.1)
- (14) *locus bello gerendo aptus non erat* (dativus)
(‘de plaats was niet geschikt om oorlog te voeren’, cf. Liv. 21.47.1)
- (15) *Catilina opprimendae rei publicae consilium cepit* (genitivus)
(‘Catilina heeft het plan opgevat om de staat ten val te brengen’, Sal. Cat. 16.4)
- (16) *philosophi libellos de contemnenda gloria scribunt* (*de* + ablativus)
(‘de filosofen schrijven boeken over het minachten van (het onverschillig staan tegenover) roem’, cf. Cic. Arch. 26)

5.2 Het gerundivum

Het gerundivum komt voor in dezelfde functies waarin ook *adiectiva* optreden: attribuut, predicaatsnomen, predicativum en dominant gebruik.²⁶ Het gerundivum wordt verbogen zoals adiectiva van de eerste en tweede declinatie. Het past zich qua naamval, getal en geslacht bij een substantivum aan.

- (17) tyrannus metuendus
(‘een tiran die gevreesd moet worden’, nom. masc. sg.)
- (18) copias metuendas
(‘troepen die gevreesd moeten worden’, acc. fem. pl.)

Het gerundivum heeft een *passieve betekenis* met daarin een element ‘moeten’ (*metuendus*: ‘gevreesd moeteende worden’, ‘te vrezen’). In zinnen met een ontkennende, twijfelende of voorzichtige strekking zijn ook vertalingen mogelijk met ‘kunnen’, ‘mogen’, ‘behoren’ of ‘hoeven’.

- (19) canis non metuenda
(‘een hond die niet gevreesd hoeft te worden’, Pl. Mos. 854)

We kunnen in totaal vier gebruikswijzen van het gerundivum onderscheiden:

- (i) het gerundivum als attribuut (zie § 5.2.1);
- (ii) het gerundivum als predicaatsnomen bij het koppelwerkwoord *esse* (zie § 5.2.2);
- (iii) het gerundivum als predicativum (zie § 5.2.3);
- (iv) het dominant gebruikt gerundivum (ook wel gerundivumconstructie genoemd; zie § 5.2.4).

5.2.1 *Het gerundivum als attribuut*

In de volgende voorbeelden vervult het gerundivum de functie van attribuut.

- (20) *miranda* virtus
(‘een moed die bewonderd moet/kan worden’, ‘een bewonderenswaardige moed’, cf. Cic. *Att.* 4.3.5)
- (21) o bellum magnopere *pertimescendum*
(‘o oorlog die zeer gevreesd moet worden’, ‘o zeer te vrezen oorlog’, Cic. *Catil.* 2.24)

Geheel vergelijkbaar zijn gevallen van het zelfstandig gebruikte gerundivum. Bekende voorbeelden zijn:

- (22) *addenda et corrigenda*
(lett. 'de dingen die toegevoegd en gecorrigeerd moeten worden')
- (23) *agenda*
(lett. 'de dingen die gedaan moeten worden')

5.2.2 *Het gerundivum als predicaatsnomen bij het koppelwerkwoord esse*

In de volgende voorbeelden fungeert het gerundivum als predicaatsnomen bij een koppelwerkwoord.

- (24) *iter mihi faciendum [est]*
(‘de reis moet door mij gemaakt worden’, ‘ik moet een reis maken’, Cic. *Fam.* 15.2.1)
- (25) *nemo Ciceroni timendus est*
(‘niemand hoeft door Cicero gevreesd te worden’, Sen. *Con.* 7.2.4)
- (26) *mors hominibus timenda non est*
(‘de dood hoeft door de mensen niet gevreesd te worden’, cf. Sen. *Ep.* 24.11)

Het subject van het gerundivum is de constituent die in het activum object zou zijn (vergelijk bijvoorbeeld *mortem timere*). In deze constructie heeft het subject van het gerundivum dus de semantische functie patiens. Net als bij een gewone passieve constructie kan ook de handelende persoon worden uitgedrukt, echter niet door middel van de prepositie *a(b)* (+ ablativus), maar door een constituent in de dativus (de zogeheten **dativus auctoris**, zie hoofdstuk 2, p. 29-30).

Facere en *timere* in bovenstaande voorbeelden zijn tweeplaatsige werkwoorden. Van de meeste tweeplaatsige werkwoorden kunnen passieve constructies gemaakt worden, onder andere met behulp van de constructie van gerundivum + *esse*. Bij eenplaatsige en andere intransitieve werkwoorden zijn passieve constructies gewoonlijk niet mogelijk, met uitzondering van het zogeheten **onpersoonlijke passief** (= passieve constructie zonder specifiek, aanwijsbaar subject, waar in de Nederlandse vertaling ‘men’ of ‘er’ gebruikt zou worden). Een voorbeeld van een onpersoonlijke passieve constructie bij een eenplaatsig predicaat is *diu pugnabatur/pugnatum est*. Ook

de constructie van gerundivum + *esse* kan onpersoonlijk gebruikt worden in het geval van intransitieve werkwoorden. Semantisch gezien is deze constructie overigens *niet* per definitie onpersoonlijk, getuige de mogelijkheid om een *dativus auctoris* toe te voegen.

- (27) *huic ieiuno dormiendum est*
(‘er moet door hem nuchter geslapen worden’, ‘hij moet nuchter slapen’, Cels. 1.3)
- (28) *mihi Arpinum eundum est*
(‘er moet door mij naar Arpinum gegaan worden’, ‘ik moet naar Arpinum gaan’, Cic. *Att.* 13.9.2)
- (29) *arbitratur mihi Arpinum eundum esse* (in een a.c.i.)
(‘hij vindt dat ik naar Arpinum moet gaan’)

Onpersoonlijk gebruik van het gerundivum + *esse* komt verder nog voor bij tweepplaatsige werkwoorden die een tweede argument regeren dat niet in de accusativus staat, zoals *parco* (+ dativus) en *fruor* (+ ablativus). Ook dit zijn werkwoorden die in principe niet in het passief kunnen optreden.

- (30) *parcendum est caritati* (dat.) *hominum*
(‘de achting van de mensen moet gespaard worden’, ‘men moet voorzichtig omgaan met de achting van de mensen’, Cic. *de Orat.* 2.237)
- (31) *bono* (abl.) *fruendum est*
(‘men moet genieten van het goede’, Cic. *Tusc.* 5.67)

Niet mogelijk is dus een constructie als: **caritas hominum parcenda est*.

5.2.3 *Het gerundivum als predicativum en het ‘aanvullingsgerundivum’*

Na onder andere de volgende werkwoorden treedt het gerundivum op in de functie predicativum (enigszins vergelijkbaar met het predicatief gebruikte participium en het predicatief gebruikte adiectivum, zie hoofdstuk 4, § 4.2.2):

<i>do</i>	geven, toevertrouwen
<i>trado</i>	overgeven, toevertrouwen
<i>committo</i>	toevertrouwen
<i>permitto/concedo</i>	overlaten, afstaan
<i>relinquo</i>	achterlaten, overlaten

<i>suscipio</i>	het op zich nemen
<i>accipio</i>	aannemen
<i>mitto</i>	sturen
<i>offero</i>	aanbieden
<i>sumo</i>	nemen

- (32) *patriam diripiendam reliquimus*
 ('wij hebben het vaderland *ter verwoesting* achtergelaten', Cic. *Att.* 8.2.3)
- (33) *diviti homini id aurum servoandum dedit*
 ('hij heeft dit goud *ter bewaring* aan een rijk man gegeven', Pl. *Bac.* 388)

Dat het gerundivum in bovenstaande voorbeelden fungeert als dubbelverbonden bepaling blijkt uit het feit dat het zich enerzijds gedraagt als bijvoeglijke bepaling (attribuut) bij een object-constituent waarmee het in naamval, getal en geslacht overeenkomt, anderzijds als predicatieve (= bijwoordelijke) bepaling van doel bij het predicaat.

Tot op zekere hoogte vergelijkbaar is het gebruik van het gerundivum in de volgende voorbeelden.

- (34) *Caesar pontem in Arare faciendum curat*
 ('Caesar laat een brug over de Arar bouwen', Caes. *Gal.* 1.13.1)
- (35) *eum hominem occidendum curavit*
 ('hij liet die man doden', Cic. *S. Rosc.* 103)

In tegenstelling tot de voorbeelden (32) en (33) is het gerundivum in (34) en (35) echter een noodzakelijke aanvulling bij het werkwoord. Men spreekt in dergelijke gevallen ook wel van een 'aanvullingsgerundivum'.²⁷

5.2.4 *Dominant gebruik van het gerundivum*

Zoals gezegd komt de combinatie van een gerundium + object weinig voor in het Latijn. In plaats hiervan gebruikt men graag een constructie met een **dominant gerundivum** (ook wel **gerundivumconstructie** genoemd). Het betekeniselement 'moeten' (of 'mogen', 'kunnen', 'hoeven') is bij deze gebruikswijze van het gerundivum niet of minder duidelijk aanwezig. Een aantal voorbeelden van de gerundivumconstructie is al besproken aan het eind van § 5.1. Hieronder volgen nog twee andere voorbeelden.

- (36) *haec faciunt recipendorum suorum causa*
 ('dit doen ze om hun mensen weer terug te krijgen', Caes. Gal. 7.43.2)
 (vergelijk (9) hierboven: gerundium + object niet gebruikelijk bij preposities en postposities)
- (37) *sacerdotibus creandis animum adiecit*²⁸
 ('hij richtte zijn aandacht op het aanstellen van priesters', cf. Liv. 1.20.1)
 (vergelijk (10) hierboven: gerundium + object niet gebruikelijk in de dativus)

In de gerundivumconstructie (gerundivum + object) is het gerundivum **dominant** gebruikt, op een wijze die zich laat vergelijken met het dominante gebruik van het participium en het adjectief (zie ook noot 26): qua vorm is het een (weglaatbaar) attribuut (het lijkt op een adiectivum dat congrueert met een nominaal hoofd), qua betekenis gedraagt het zich echter als een hoofd.

Bij keuze tussen gerundium + object en gerundivum + object geeft het Latijn over het algemeen de voorkeur aan de gerundivumconstructie. Alleen in het geval van onzijdige pronomina en adiectiva (zie voorbeeld (12) in § 5.1), of wanneer de gerundivumconstructie een onwelluidende herhaling van de uitgangen *-orum* of *-arum* zou opleveren, bestaat er een voorkeur voor de *gerundium*-constructie. Zo zal in een voorbeeld als (38) een constructie met gerundium + object (38a) gewoonlijk de voorkeur genieten boven een gerundivumconstructie (38b).²⁹

- (38) a *spem habeo accipiendi plurimas epistulas longas*
 b ?? *spem habeo plurimarum epistularum longarum accipendarum*
 ('ik koester de hoop verscheidene lange brieven te ontvangen')

Tot slot moet nog opgemerkt worden dat in een gerundivumconstructie vrijwel alleen werkwoorden kunnen optreden die een tweede argument in de accusativus regeren, dus met andere woorden, alleen 'echte' transitieve werkwoorden die ook in alle soorten van passieve constructies kunnen optreden. De constructie is dus niet mogelijk bij een werkwoord als *parcere*, dat een dativus als tweede argument regeert. Bij dergelijke predicaten is wel een alternatief met het gerundium (+ complement) voorhanden.

- (39) *populus Romanus parcendo victis imperium auxit*
 ('het Romeinse volk heeft door de overwonnenen te sparen
 zijn macht vergroot', cf. Liv. 30.42.17) (*victis* is argument in de
 dativus bij het gerundium *parcendo*)

Een uitzondering op deze regel wordt gevormd door een aantal werkwoorden dat een tweede argument in de ablativus regeert. Ondanks dat 'gewone' passieve constructies (inclusief het gebruik van het gerundivum als predicaatsnomen, zie § 5.2.2 en voorbeeld (31)) bij deze werkwoorden niet voorkomen, treft men sporadisch toch een gerundivumconstructie aan.

<i>potior</i>	overmeesteren
<i>utor</i>	gebruiken
<i>fruor</i>	genieten
<i>fungor</i>	verrichten, ten uitvoer brengen

Een voorbeeld is (40).

- (40) *spes potiendi oppidi discessit* (gerundivum + 'object', beide in
 de genitivus)
 ('de hoop op het innemen van de stad is verdwenen', Caes.
Gal. 2.7.2)

Merk naar aanleiding van voorbeeld (40) op dat de gerundivumconstructie in de genitivus staat wanneer de constructie afhankelijk is van een substantivum (in dit geval *spes*). De gerundivumconstructie fungeert in dergelijke gevallen namelijk als een attribuut. Andere voorbeelden hiervan kwamen we al tegen in hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2.

6 Tempus

6.1 Absolute en relatieve tijd

De uitgang van een finiete werkwoordsvorm bevat informatie over *tempus* (tijd), *modus* (wijze: indicativus, coniunctivus of imperativus), *numerus* (getal: singularis of pluralis), *persoon* (eerste, tweede of derde persoon), en *genus* of *diathese* (activum of passivum). Het element **tempus** situeert de door de predicatie uitgedrukte **stand van zaken** (dat wil zeggen: de gebeurtenis of toestand waarnaar de werkwoordsvorm verwijst) in de tijd. Deze plaatsing in de tijd verloopt in het geval van indicativus vormen langs twee dimensies.³⁰

(i) *Relatieve ordening*: de stand van zaken wordt **chronologisch geordend** ten opzichte van een uit de context of situatie bekend moment in verleden, heden of toekomst. De stand van zaken kan **voortijdig**, **gelijktijdig** of **natijdig** zijn ten opzichte van dit oriëntatiepunt.

(ii) *Absolute ordening*: met name bij de indicativus vormen wordt de uitgedrukte stand van zaken verder nog gesitueerd ten opzichte van het moment van spreken. De stand van zaken kan gesitueerd zijn in **heden**, **verleden** of **toekomst**.

In schema ziet dit er als volgt uit.

		RELATIEF		
		voortijdig	gelijktijdig	natijdig
ABSOLUUT	verleden	<i>laudaveram</i>	<i>laudabam</i>	<i>laudaturus eram</i>
	heden	<i>laudavi</i>	<i>laudo</i>	<i>laudaturus sum</i>
	toekomst	<i>laudavero</i>	<i>laudabo</i>	<i>(laudaturus ero)*</i>

* Letterlijk betekent *laudaturus ero*: ik zal zijn 'zullende prijzen' = ik zal (in de toekomst) op het punt staan te prijzen.

Een imperfectum vorm als *laudabam* kan dus omschreven worden als verwijzend naar een stand van zaken die gelijktijdig is met een oriëntatiepunt in het verleden. Evenzo verwijst bijvoorbeeld de vorm *laudavero* naar een stand van zaken die voortijdig is aan een oriëntatiepunt in de toekomst.

Voor de infinitieve vormen (infinitivus, participium) is alleen de horizontale as in het schema van belang. Ze geven met andere woorden geen absolute, maar alleen relatieve tijd aan; het oriëntatiepunt ontleen ze aan het hoofdwerkwoord (zie hoofdstukken 3 en 4 over de infinitivus en het participium). Dus:

<i>loquens</i> :	gelijktijdig
<i>locutus</i> :	voortijdig
<i>locuturus</i> :	natijdig

- (1) a *loquens lacerat diem*
(‘al pratend verdoet zij haar dag’, Pl. As. 291)
b *loquens laceravit diem*
(‘al pratend verdeed zij haar dag’)
c *loquens lacerabit diem*
(‘al pratend zal zij haar dag verdoen’)

6.2 Perfectum en imperfectum

Uit het systeem dat hierboven schematisch is weergegeven blijkt dat er zowel een vorm bestaat voor ‘voortijdig aan het heden’ (het perfectum) als voor ‘gelijktijdig aan het verleden’ (het imperfectum). Op het punt van de verleden tijden lijkt het systeem dus redundant te zijn: in beide gevallen gaat het om een handeling die heeft plaatsgevonden in het verleden, dat wil zeggen vóór het moment van spreken of schrijven. Er is echter een subtiel verschil in **perspectief**: in het geval van het perfectum wordt een handeling gerelateerd aan het heden, in het geval van het imperfectum aan een moment in het verleden. Of anders geformuleerd: bij het gebruik van het perfectum wordt vanuit het heden teruggekeken naar iets wat in het verleden gebeurd is (het heden als oriëntatiepunt), terwijl het imperfectum gebruikt wordt om aan te geven dat gelijktijdig aan een oriëntatiemoment in het verleden zich een bepaalde situatie voordeed (het verleden als oriëntatiepunt).³¹

Dit verschil in perspectief tussen het Latijnse perfectum en imperfectum valt het meest op in verhalende contexten. Het Neder-

lands volstaat daar met de onvoltooid verleden tijd, zoals blijkt uit voorbeeld (2).

- (2) Er *was* eens een prinses. Ze *heette* Anna. Ze *woonde* in een kasteel.
Op een goede dag *kwam* er een prins voorbij. Hij *nam* haar mee op zijn paard en ze *leefden* nog lang en gelukkig.

Het Latijn gebruikt in verhalende teksten echter afwisselend beide tijden. Het specifieke perspectief dat verbonden is met het Latijnse perfectum en imperfectum maakt dat het perfectum vooral wordt gebruikt voor de *successieve handelingen* die de voortgang van het verhaal bepalen, het imperfectum daarentegen vooral voor de *toestand waarbinnen die handelingen plaatsvinden* (of de achtergrond waartegen de handelingen gezien moeten worden), dus onder andere voor het schilderen van situaties in het verleden. Het gebruik van het imperfectum gaat vaak gepaard met een vertraging in de vertelling, het gebruik van het perfectum met een versnelling. In een Latijnse tegenhanger van bovenstaand voorbeeld zouden *was*, *heette* en *woonde* dus in het imperfectum staan, *kwam*, *nam* en *leefden* in het perfectum (of eventueel, met uitzondering van ‘leefden’, in het praesens historicum). Vergelijk het volgende Latijnse voorbeeld, afkomstig uit de beroemde Orpheus en Eurydice-passage in het vierde boek van Vergilius’ *Georgica*.

- (3) iamque pedem referens casus *evaserat* omnis
redditaque Eurydice superas *veniebat* ad auras,
(...)
cum subita incautum dementia *cepit* amantem,
(...)
restitit Eurydicenque suam iam luce sub ipsa
immemor heu! victusque animi *respexit*

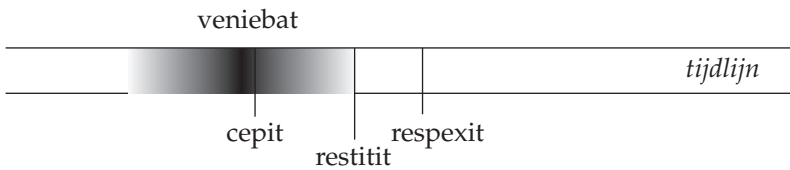
(‘en hij keerde al terug en was aan alle gevaren ontkomen, en Eurydice, die hem teruggegeven was, naderde al de bovenwereld, (...) toen waanzin zich plotseling meester maakte van de onvoorzichtige, verliefde Orpheus (...). Hij bleef staan en keek, vlak vóór het betreden van de bovenwereld, o god, onbedachtzaam en overmand door verlangen, naar zijn Eurydice om’, Verg. G. 4.482-488)

In deze passage wordt de uitgangssituatie aangegeven door een plusquamperfectum (*evaserat*) en een imperfectum (*veniebat*).³² Binnen deze **achtergrondsituatie** vinden drie opeenvolgende incidenten plaats die het verhaal verder brengen. Deze incidenten vormen

de **voorgond** van het verhaal en staan in het perfectum (*cepit, restitit, respexit*).

Als je de standen van zaken in het bovenstaande stukje op een tijdlijn zou willen weergeven, zou je voor de situatie van het imperfectum *veniebat* een 'vlak' kunnen gebruiken. De gebeurtenissen in het perfectum zou je weer kunnen geven met verticale strepen, zoals in de onderstaande figuur. De **gebeurtenis** *cepit* treedt op binnen de **situatie** *veniebat*, daarom staat de streep van *cepit* binnen het vlak dat *veniebat* representeert.

Illustratie bij voorbeeld 3

Schoolgrammatica's nemen vaak een aparte paragraaf op over het **imperfectum de conatu**, dat wil zeggen het gebruik van het imperfectum om aan te geven dat iemand *probeert* om een bepaalde handeling te verrichten, maar daar niet noodzakelijkerwijs in slaagt. In feite is het onderscheiden van een specifieke *de conatu* gebruikswijze echter overbodig. De nuance 'proberen' is namelijk niet toe te schrijven aan een speciale gebruikswijze van het imperfectum, maar vloeit voort uit het gebruik van een bepaald werkwoord in een specifieke context. Dit kan gedemonstreerd worden aan het volgende voorbeeld.

- (4) [hostes] nostros intra munitiones ingredi *prohibebant*. at milites legionis septimae testudine facta et aggere ad munitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt
 NB *testudine facta et aggere ... adiecto* zijn twee gecoördineerde ablativus absolutus constructies
 ('De vijanden probeerden onze mensen te beletten de versterkingen binnen te gaan. Maar de soldaten van het zevende legioen vormden een schilddak, legden een belegeringsdam aan tot aan de versterking, veroverden de stelling en verdreven de vijanden uit de bossen', Caes. *Gal.* 5.9.7)

Een werkwoord als *prohibere* ('verhinderen') wordt op grond van zijn betekenis in verhalende context normaal gesproken in het perfectum en niet in het imperfectum aangetroffen: 'verhinderen'

historicus (*resistere*) en een perfectum (*adflicti sunt*) gebruikt. Het plusquamperfectum *ceperant* wijst op een oriëntatiepunt in het verleden en vormt een ondubbelzinnige aanwijzing dat het praesens *concurrunt* historisch opgevat moet worden.

- (5) iam scalis egressi milites prope summa *ceperant*, cum oppidani *concurrunt*, lapides, ignem, alia praeterea tela *ingerunt*. nostri primo *resistere*, deinde ... qui supersteterant *adflicti sunt*.
(‘en reeds hadden de soldaten, op ladders naar boven geklommen, de bovenrand zo goed als overmeesterd, toen de inwoners van de stad van alle kanten kwamen aansnellen en keien, fakkels en nog andere projectielen wierpen. Aanvankelijk boden onze mannen nog tegenstand, maar vervolgens zijn degenen die boven op de ladders hadden gestaan tegen de grond gesmakt’, Sal. *Jug.* 60.6-7)

Over de redenen voor het gebruik van praesens historicum en infinitivus historicus in plaats van ‘gewone’ verleden tijden zijn de meningen verdeeld. Tegenwoordig wordt de afwisseling in een verhaal tussen ‘echte’ historische tijden als perfectum en imperfectum enerzijds en narratieve infinitivus en praesens anderzijds uitgelegd in termen van een behoefte van de verteller om afwisseling aan te brengen in de narratieve presentatiewijze, waarbij verschillende effecten nagestreefd kunnen worden. In hoofdstuk 10 zullen we zien dat variatie in het gebruik van de narratieve tijden (plusquamperfectum, perfectum, imperfectum, praesens historicum, infinitivus historicus) ook een tekststructurend effect kan hebben.

6.4 Perfectum praesens

Bij bepaalde soorten van werkwoorden, namelijk werkwoorden met een **resultatieve** (of **terminatieve**) betekenis,³³ worden de vormen van het perfectum soms als min of meer gelijkwaardig ervaren aan praesensvormen van toestandswerkwoorden. Het gaat in dergelijke gevallen niet zozeer om de verleden handeling, maar om de toestand die uit die handeling is voortgevloeid en die voortduurt in het heden. Een dergelijke interpretatie van het perfectum noemt men het **perfectum praesens** (of: **resultatief perfectum**), ter onderscheiding van het perfectum historicum dat hierboven behandeld is. Een voorbeeld is (6).

- (6) *Gallia est divisa in partes tres*
 ('Gallië is verdeeld in (= bestaat uit) drie delen', *Caes. Gal.* 1.1.1)

Ook is er een aantal min of meer idiomatische perfectumvormen met praesens-betekenis. De bekendste zijn:

<i>novi</i>	('ik heb leren kennen' = 'ik weet, ken')
<i>consuevi</i>	('ik ben gewend geraakt aan' = 'ik ben gewoon')
<i>occisus sum</i>	('ik ben gestorven' = 'ik ben dood')
<i>memini</i>	('ik herinner mij')

6.5 Consecutio temporum (onderlinge samenhang van de tijden in hoofd- en bijzin)

Met name in *argument*-bijzinnen (met de *coniunctivus*) wordt het tempus van de bijzin bepaald door het tempus van de hoofdzin. Een *argument*-bijzin is een bijzin die fungeert als verplichte constituent bij het predicaat. *Argument*-bijzinnen staan tegenover *satelliet*-bijzinnen, die niet door het predicaat vereist worden. Voorbeeld (7) en (8) bevatten een *argument*-bijzin, voorbeeld (9) een *satelliet*-bijzin (zie ook hoofdstuk 1, voorbeeld (9) en (10)).

- (7) *nescio cur illum amemus*
 ('ik weet niet waarom we met hem bevriend zijn', *Cic. Att.* 5.21.13)
- (8) *postulant ut signum detur*
 ('zij eisen dat er een teken gegeven wordt', *Liv.* 2.45.7)
- (9) *me a portu praemisit ut haec nuntiem uxori suae*
 ('hij stuurde mij vooruit uit de haven om dit aan zijn vrouw te berichten', *Pl. Am.* 195)

De regels die het tempus van de *coniunctivus* in met name *argument*-bijzinnen bepalen, noemt men de regels van de **consecutio temporum**. Deze regels zijn als volgt.

tempus regerende zin	tempus afhankelijke bijzin		
	voortijdig	gelijktijdig	natijdig
heden/ toekomst	perfectum	praesens	perifrastisch futurum (<i>laudaturus sim</i>)
verleden	plusquam- perfectum	imperfectum	perifrastisch futurum (<i>laudaturus essem</i>)

Het tempus van de regerende zin fungeert als oriëntatiepunt voor de keuze van de tijd in de bijzin. Vergelijk de volgende voorbeelden.

- (10)a *nescio cur illum amaverimus*
 ('ik weet niet waarom wij met hem bevriend waren')
 gebeurtenis in bijzin is voortijdig aan het oriëntatiepunt in het heden: con. *pf.*
- b *nescio cur illum amemus*
 ('ik weet niet waarom we met hem bevriend zijn')
 gebeurtenis in bijzin is gelijktijdig met het oriëntatiepunt in het heden: con. *pr.*
- c *nescio cur illum amaturi simus*
 ('ik weet niet waarom we met hem bevriend zullen zijn')
 gebeurtenis in bijzin is natijdig aan het oriëntatiepunt in het heden: con. *fut.*
- (11)a *scire volebam quot mihi fuissent domini* (cf. Ter. *Ad.* 555)
 ('ik wilde weten hoeveel meesters ik had gehad')
 gebeurtenis in bijzin is voortijdig aan het oriëntatiepunt in het verleden: con. *plqpf.*
- b *scire volebam quot mihi essent domini*
 ('ik wilde weten hoeveel meesters ik had')
 gebeurtenis in bijzin is gelijktijdig met het oriëntatiepunt in het verleden: con. *impf.*
- c *scire volebam quot mihi futuri essent domini*
 ('ik wilde weten hoeveel meesters ik zou hebben')
 gebeurtenis in bijzin is natijdig aan het oriëntatiepunt in het verleden: con. *fut.*

De regels van de *consecutio temporum* gelden minder sterk in satelliet-bijzinnen (zogenoeten **bijwoordelijke** of **adverbiale** bijzinnen), bijvoorbeeld consecutieve, causale en concessieve bijzinnen. Dergelijke bijzinnen hebben blijkbaar een dusdanig grote zelfstandigheid dat ze qua tijd niet afhankelijk hoeven te zijn van de hoofdzin, maar zelfstandig naar een bepaalde tijd kunnen verwijzen. Met andere woorden: bijzinnen met de *coniunctivus* die satellietstatus hebben kunnen wél of niet de regels van de *consecutio temporum* volgen. Vergelijk de volgende drie voorbeelden.

- (12) tot vulnera accepit ut dolorem ferre non *posset*
(‘hij liep zoveel wonden op dat hij de pijn niet kon verdragen’)
- (13) tot vulnera accepit, ut paulo post *mortuus sit*
(‘hij liep zoveel wonden op dat hij kort daarna gestorven is’)
- (14) tot vulnera accepit, ut etiam nunc lecto *teneatur*
(‘hij liep zoveel wonden op dat hij nog steeds het bed houdt’)

In bovenstaande consecutieve bijzinnen wordt alleen in voorbeeld (12) de *consecutio temporum* toegepast. Dat wil zeggen dat de bijzin die het gevolg van de handeling in de hoofdzin vermeldt, zich qua tijd aanpast aan de hoofdzin. Bij het vermelden van het gevolg verplaatst men zich, met andere woorden, met zijn gedachten naar de tijd van de hoofdhandeling.

In de voorbeelden (13) en (14) wordt de *consecutio temporum* niet toegepast. In voorbeeld (13) worden oorzaak en gevolg beide op zichzelf beschouwd vanuit het heden. De handeling in de hoofdzin van voorbeeld (14) heeft een toestand veroorzaakt die – blijkens *etiam nunc* – nog in het heden voortduurt en die dan ook met een tegenwoordige tijd wordt weergegeven.

Als bijzonderheid van de *consecutio temporum* kan nog vermeld worden dat de *coniunctivus* van het futurum in bepaalde argument-bijzinnen wordt vermeden.

- (15)a *timeo ne absim cum adesse me sit honestius*
(‘ik ben bang afwezig te zijn wanneer (of: hoewel) het eervoller zou zijn aanwezig te zijn’, Cic. *Att.* 16.13a.1)
- b *timebam ne abessem cum adesse me esset honestius*
(‘ik was bang afwezig te zijn ...’)

Strikt genomen is in bovenstaande zinnen en in het eerder besproken voorbeeld (8) de handeling van de bijzin natijdig aan die van de

hoofdzin. In dergelijke gevallen (met name bij werkwoorden van vrezen, bevelen, aansporen + coniunctivus) gebruikt het Latijn echter de vormen voor *gelijktijdige* handelingen (vergelijk ook het gebruik van de infinitivus praesentis na een werkwoord als *iubeo*: *iubeo te venire*; zie hoofdstuk 3, p. 58-59).

7 Modus

7.1 Modus in hoofdzinnen

In hoofdstuk 6 is de verbale categorie **tempus** besproken. Een ander vormelijk kenmerk van finiete werkwoordsvormen is **modus** ('wijze'). Onder **modus** verstaan we gewoonlijk het vormelijke kenmerk van de finiete werkwoordsvorm dat de houding aangeeft van de spreker ten opzichte van de inhoud van de predicatie als geheel. Het Latijn kent drie verschillende modi: de indicativus, de coniunctivus en de imperativus.³⁴ Naast grammaticale modus (die gecodeerd is in de finiete werkwoordsvorm), heeft het Latijn, net als het Nederlands, ook nog andere middelen om de houding ten opzichte van de inhoud van de predicatie uit te drukken, zoals modale werkwoorden (*moeten, kunnen, willen* e.d.; Lat. *debere, posse, velle*) en modale adverbia (*misschien, zeker, werkelijk* etc.; Lat. *forte, certo, vero*).

Grammaticale modus in hoofdzinnen:

De **indicativus** geeft aan dat de spreker/schrijver de beschreven toestand of handeling als *feitelijk* voor zijn rekening neemt.

Met de **coniunctivus** geeft de spreker/schrijver aan dat hij wat hij meedeelt niet als feitelijk voor zijn rekening neemt (maar bijvoorbeeld als irreëel, mogelijk, wenselijk, noodzakelijk).

De **imperativus** geeft aan dat de spreker wil dat de aangesprokene de beschreven handeling ten uitvoer brengt.

7.1.1 Modus, zinstype en illocutie

Modus moet niet verward worden met **zinstype**. In het Latijn worden gewoonlijk drie zinstypen onderscheiden:³⁵

(i) mededelende (= declaratieve) zinnen	tu hoc facies
(ii) vragende (= interrogatieve) zinnen	tune hoc facies?
(iii) imperatieve zinnen ³⁶	hoc fac (tu)!

Vragende zinnen verschillen grammaticaal gezien van mededelende zinnen op grond van het feit dat ze ingeleid worden door een vraagwoord (*cur?*, *qui?*, *ubi?* etc.) of vraagpartikel (*-ne*, *num*, *nonne*, *an*; zie verder hoofdstuk 8). Verder verschilden ze vermoedelijk in intonatie. Imperatieve zinnen verschillen weer van mededelende en vragende zinnen op grond van het feit dat ze in ontkenningen *ne* in plaats van *non* krijgen, en dat het predicaat niet de indicativusmodus kan krijgen. Waarschijnlijk hadden ook imperatieve zinnen in het Latijn hun eigen, kenmerkende intonatie.

Zoals modus niet verward moet worden met zinstype, moet zinstype weer niet verward worden met **illocutie**. Onder illocutie verstaat men de communicatieve bedoeling die een spreker/schrijver met zijn zin heeft (zoals mededeling, suggestie, informatievraag, bevel, verzoek, advies, waarschuwing etc.). De declaratieve zin *tu hoc facies* ('jij zult dit doen') kan bijvoorbeeld, afhankelijk van de context waarin hij optreedt, geïnterpreteerd worden als een mededeling over een toekomstige gebeurtenis, of als een bevel. In het eerste geval spreken we van een bewerende (of: assertieve) illocutieve functie, in het tweede geval van een directieve illocutieve functie. Evenzo kan een interrogatieve zin als *tune hoc facies?* ('zul je dit doen?') zowel gebruikt worden voor de illocutieve functie 'informatievraag' als voor de illocutieve functie 'bevel'.

Hoewel modus, zinstype en illocutie dus drie verschillende verschijnselen zijn, bestaat er natuurlijk toch ook een zeker verband tussen, in de zin dat de meeste illocutieve functies een voorkeur hebben voor optreden in een bepaald zinstype, en dat de interpretatie van een bepaalde illocutieve functie mede gestuurd kan worden door de gekozen modus.

Terugkerend naar het verschil tussen modus en zinstype kunnen we stellen dat in het Latijn per zinstype steeds twee modi mogelijk zijn:

<i>mededelende zinnen:</i>	indicativus en coniunctivus
<i>vragende zinnen:</i>	indicativus en coniunctivus
<i>imperatieve zinnen:</i>	imperativus en coniunctivus

Het verschil in modus binnen een en hetzelfde zinstype gaat gewoonlijk gepaard met een verschil in betekenis: het levert bijvoorbeeld een andere betekenis op als we in een mededelende zin in plaats van een indicativus een coniunctivus gebruiken (vergelijk bijvoorbeeld het verschil tussen *patrem occidit* en *patrem occiderit*; in het eerste geval is het *occidere* een feit, in het tweede slechts een mogelijkheid). Iets vergelijkbaars geldt voor de andere zinstypen.

Hieronder volgt een beknopte bespreking van alle verschillende mogelijkheden per zinstype, te beginnen met het mededelende zinstype.

7.1.2 *Modi in declaratieve zinnen: indicativus en coniunctivus*

Declaratieve zinnen kunnen een predicaat hebben in de indicativus of de coniunctivus. Dit verschil gaat gepaard met een verschil in betekenis: feitelijkheid tegenover niet-feitelijkheid. In declaratieve zinnen met de coniunctivus kunnen vervolgens nog verschillende gebruikswijzen van de coniunctivus onderscheiden worden, die afhankelijk zijn van de gebruikte tijd (praesens/perfectum, imperfectum, of plusquamperfectum).

1. **indicativus:**

feitelijkheid

2. **coniunctivus:**

- a) *potentialis* (mogelijkheid; terughoudendheid; voorbehoud; voorzichtigheid; beleefdheid)
 - (i) met betrekking tot heden (coniunctivus praesentis of perfecti)³⁷
- b) *irrealis* (hypothetisch; tegen-feitelijk)
 - (i) met betrekking tot heden (coniunctivus imperfecti)
 - (ii) met betrekking tot verleden (coniunctivus plusquamperfecti)

Voorbeelden:

1. panem emo ('ik koop een brood')
2.
 - a) (i) panem emam/emirim
(‘ik zou een brood kunnen kopen’; ‘misschien koop ik een brood’; [als ik geld heb], dan zou ik een brood kunnen kopen’)
 - b) (i) si pecuniam haberem, panem emerem
(‘als ik geld had, kocht ik een brood’; ‘als ik geld zou hebben, zou ik een brood kopen’)
(hypothetisch; de implicatie is hier dat de spreker overduidelijk geen geld heeft op het moment van spreken)
 - b) (ii) si pecuniam habuissem, panem emissem
(‘als ik geld had gehad, had ik een brood gekocht’; ‘als ik geld zou hebben gehad, zou ik een brood gekocht hebben’)
(hypothetisch, met betrekking op een situatie in het verleden)

In geval van predicaten die in hun betekenis een element van *mogelijkheid*, *wenselijkheid* of *verplichting* hebben (zoals *posse*, *melius esse*; zie de voorbeelden hieronder) staat in het Latijn regelmatig een indicativus waar het Nederlands graag een hulpwerkwoord van modaliteit gebruikt ('zouden'). De keuze voor de indicativus in plaats van de coniunctivus wordt in deze gevallen verklaard door het feit dat de mogelijkheid (wenselijkheid, noodzakelijkheid) reëel is of was, ook al wordt/is de handeling uiteindelijk niet gerealiseerd. Vergelijk de volgende voorbeelden.

- (1) *multa alia commemorabilia proferre possum*
(‘ik zou vele andere vermeldenswaardige dingen kunnen noemen’, Cic. *N.D.* 2.131)
- (2) *mori melius fuit*
(‘het zou beter zijn geweest te sterven’, Cic. *Fam.* 9.18.2)

Onder andere de volgende predicaten worden zo gebruikt.

<i>possum</i>	kunnen
<i>debeo</i>	moeten
<i>oportet</i>	het behoort
<i>aequum est</i>	het is billijk
<i>melius est</i>	het is beter

Vergelijk ook de volgende uitdrukkingen.

<i>paene dixi</i>	bijna had ik gezegd / zou ik hebben gezegd
<i>non multum a fuit quin caderem</i>	het had niet veel gescheeld of ik was gevallen

7.1.3 *Modi in interrogatieve zinnen: indicativus en coniunctivus*

Evenals bij de declaratieve zinnen kunnen we in interrogatieve zinnen zowel de indicativus als de coniunctivus aantreffen, eveneens met verschil in betekenis.

1. **indicativus:**
feitelijke vraag (vraag naar de werkelijkheid)
2. **coniunctivus:**
twijfelende vraag (*dubitativus/deliberativus*), altijd aan de vraagsteller zelf gesteld³⁸
 - (i) met betrekking tot heden (*coniunctivus praesentis*)
 - (ii) met betrekking tot verleden (*coniunctivus imperfecti*)

Voorbeelden:

1. panemne emis?
(‘koop jij een brood?’)
2. (i) quid emam?
(‘wat moet ik kopen?’)
(ii) quid emerem?
(‘wat had ik moeten kopen?’; ‘wat moest ik kopen?’)

7.1.4 *Modi in imperatieve zinnen: imperativus en coniunctivus*

De twee modi die in het imperatieve zinstype kunnen optreden zijn de imperativus en de coniunctivus. Hieronder volgt een schematisch overzicht van de verschillende gebruikswijzen van de imperativus en coniunctivus in het imperatieve zinstype, gevolgd door een aantal eenvoudige voorbeeldzinnen. Merk met name op dat het gebruik van de coniunctivus in het imperatieve zinstype, afhankelijk van de context, verschillende communicatieve bedoelingen (of: illocuties) kan aangeven: niet alleen een aansporing of een verbod (adhortatieve en prohibitieve interpretatie van de coniunctivus), maar ook een wens of een toegeving (optatieve en concessieve interpretatie). Of in voorkomende gevallen gekozen moet worden voor een directieve (= adhortatieve of prohibitieve) interpretatie of voor een optatieve interpretatie, wordt sterk bepaald door de betekenis van het werkwoord: het verschil tussen een wens en een bevel bestaat onder meer hierin dat in het geval van een wens de gewenste stand van zaken niet beheersbaar is, dat wil zeggen dat de spreker geen invloed heeft op de realisering van het gewenste (zoals bijvoorbeeld in *utinam dormiam*). Dat wenszinnen in feite een subcategorie van het imperatieve zinstype zijn blijkt overigens uit het feit dat de ontkenning *ne* is in plaats van *non* (bijvoorbeeld *ne moriar*).

1. **imperativus:**
bevel, advies, smeekbede
(i) met betrekking tot heden (gewone imperativus)
(ii) met betrekking tot toekomst of hypothetisch (imperativus II = futurum op *-to(te)*)
2. **coniunctivus:**
aansporing, verbod, wens, toegeving
a) *adhortativus*³⁹
b) *prohibitivus*

- c) *optativus* (eventueel met toevoeging van het partikel *utinam*)
 - (i) vervulbare wens (*coniunctivus praesentis*)
 - (ii) onvervulbare wens met betrekking tot heden (*coniunctivus imperfecti*)
 - (iii) onvervulbare wens met betrekking tot verleden (*coniunctivus plusquamperfecti*)
- d) *concessivus* (eventueel met toevoeging van de partikels *sane* of *licet*)

Voorbeelden:

1.

- (i) *panem eme/emite*
(‘koop/koopt brood’)
- (ii) *(si in urbe adveneris), panem emito/emitote*
(‘(als je in de stad bent gekomen), koop/koopt (dan) brood’)

2.

- a) *panem emat/emamus*
(‘laat hij/laten wij brood kopen’)
- b) *ne panem emerit/emat; ne panem emeris*
(‘laat hij geen brood kopen’; ‘koop geen brood’)
- c) (i) *(utinam) valeas*
(‘moge jij gezond zijn’)
- (ii) *utinam valeres*
(‘ach, was jij maar gezond’)
- (iii) *utinam valuisses*
(‘ach, was jij maar gezond geweest’)
- d) *omnia possideat, non possidet aera Minos*
(‘Minos mag alles bezitten, de lucht bezit hij niet’, *Ov. Met.* 8.187)
ne sit sane summum malum dolor, malum certe est
(‘oké, laat pijn dan niet het allerergste zijn, iets ergs is zij toch zeker’, *Cic. Tusc.* 2.14)

In het geval van een verbodszin (*prohibitivus*, 2b hierboven) is de *coniunctivus* van het perfectum gebruikelijker dan de *coniunctivus* van het praesens. De betekenis is gelijk. Overigens kent het Latijn minimaal drie manieren om binnen het imperatieve zinstype een verbod tot uitdrukking te brengen.

- (i) *ne hoc feceris*
- (ii) *ne hoc facias*
- (iii) *noli(te) hoc facere*

Een vierde mogelijkheid, het gebruik van *ne* + imperativus (*ne hoc fac*), is vrijwel beperkt tot archaïsch Latijn en poëzie, zoals in het beroemde vers *equo ne credite, Teucri* ('vertrouw het paard niet, Trojanen', Verg. A. 2.48). We zien opnieuw dat het gebruikte negatiepartikel *ne* is in plaats van *non*, zoals gebruikelijk is in het imperatieve zinstype.⁴⁰ Hiernaast is het natuurlijk ook mogelijk om een verbod uit te drukken in een declaratieve zin, bijvoorbeeld door gebruikmaking van een ontkenning + gerundivum of een modaal predicaat als *non licet* (*tibi non dormiendum est; tibi dormire non licet*).

In geval van een concessieve gebruikswijze van de coniunctivus (2d) gebruikt het Latijn voor het *heden* de coniunctivus *praesentis*, voor het *verleden* de coniunctivus *perfecti*. Zoals gebruikelijk in het imperatieve zinstype is de ontkenning *ne*. In de zin treedt vaak ter ondersteuning van de concessieve strekking het partikel *sane* of *licet* op ('inderdaad', 'nu goed dan').

7.1.5 Schematisch overzicht van het gebruik van de modi in hoofdzinnen

zinstype	modus		
	indicativus	coniunctivus	imperativus
mededelende zin	+	+ (potentialis) (irrealis)	-
vragende zin	+	+ (deliberativus)	-
imperatieve zin	-	+ (adhortativus) (prohibitivus) (optativus) (concessivus)	+

De essentie van § 7.1 is al met al dat er maar één coniunctivus is, die al naar gelang het zinstype en de context waarin hij optreedt tot verschillende interpretaties van de illocutieve functie kan leiden. Het heeft dus in principe niet zoveel zin (en is misschien zelfs wel onjuist) om van bijvoorbeeld een 'coniunctivus adhortativus' of een 'coniunctivus deliberativus' te spreken: het gaat eerder om interpretatieve onderscheidingen dan om verschillende semantische waarden van de coniunctivus zelf.

7.2 Modus in bijzinnen

Wat finiete bijzinnen betreft zijn er op het punt van modus verschillende mogelijkheden. In argument-bijzinnen, dat wil zeggen bijzinnen die de status van argument hebben bij het hoofdpredicaat, ligt de modus gewoonlijk vast en is deze net als in hoofdzinnen meestal verklaarbaar op grond van de semantiek van de zin: indicativus in geval van feitelijkheid, coniunctivus in geval van niet-feitelijkheid. In satelliet-bijzinnen is de situatie enigszins anders. Soms is sprake van een vaste modus (indicativus óf coniunctivus) die samenhangt met de gekozen subordinator (onderschikkend voegwoord), en die soms, maar lang niet altijd, verklaarbaar is op grond van de semantiek van de zin. In andere satelliet-bijzinnen, en ook in relatieve bijzinnen, kan men zowel de indicativus als de coniunctivus aantreffen, waarbij de keuze gewoonlijk samenhangt met een verschil in betekenis.

In het algemeen kan gesteld worden dat het modusgebruik in bijzinnen veel minder duidelijk en verklaarbaar is dan het modusgebruik in hoofdzinnen.⁴¹ Er zit soms niets anders op dan de regels uit het hoofd te leren. In de volgende paragrafen wordt eerst het modusgebruik in argument-bijzinnen besproken (zie § 7.2.1), daarna het modusgebruik in satelliet-bijzinnen (§ 7.2.2), en tot slot het modusgebruik in relatieve bijzinnen (§ 7.2.3).

7.2.1 *Modus in argument-bijzinnen*

7.2.1.1 *Argument-bijzinnen met de coniunctivus*

Diverse werkwoorden vereisen in het Latijn een noodzakelijke aanvulling in de vorm van een door een subordinator ingeleide bijzin. Deze bijzinnen hebben dus de grammaticale status van argument en worden ook wel **complement-bijzinnen** genoemd. In de meeste gevallen staat in dergelijke bijzinnen de coniunctivus. Het gebruik van de coniunctivus in deze bijzinnen is vaak verklaarbaar, maar niet altijd.

- *argument-bijzinnen na verba postulandi et curandi (wilsuïting)*

Na werkwoorden van wilsuïting en werkwoorden waar een bepaalde bedoeling uit spreekt (de **verba postulandi et curandi**) kan een complement-bijzin met *ut* (of *ne*) + coniunctivus volgen. De keuze voor de coniunctivus is goed verklaarbaar: bij de betreffende hoofdpredicaten kan de inhoud van de bijzin onmogelijk feitelijk het geval zijn.

Voorbeelden van dergelijke hoofdpredicaten zijn:

<i>postulo</i>	eisen	<i>hortor</i>	aansporen
<i>posco</i>	eisen	<i>suadeo</i>	aanraden
<i>rogo</i>	vragen	<i>curo</i>	zorgen
<i>peto</i>	vragen	<i>operam do</i>	zich moeite geven
<i>oro</i>	bidden	<i>id ago</i>	erop uit zijn
<i>precor</i>	bidden	<i>efficio</i>	bewerken
<i>opto</i>	wensen	<i>impetro</i>	gedaan krijgen
<i>impero</i>	bevelen	<i>caveo (ne)</i>	oppassen (dat niet)

Merk op dat in de betreffende bijzinnen de regels van de *consecutio temporum* gelden (zie § 6.5).

(3) *Fulvius imperavit ut produceret Campanos quos in custodia haberet*

(‘Fulvius beval [de magistraat] om de Campaniërs die hij gevangen hield tevoorschijn te brengen’, Liv. 26.15.7)

(4) *curavi ne quis metueret Catilinam*

(‘ik heb ervoor gezorgd dat niemand bang was voor Catilina’, Cic. Mur. 79)

Bij een aantal van de *verba postulandi* kan naast de constructie met *ut/ne* ook een a.c.i. of aanvullingsinfinitivus optreden (zie hoofdstuk 3), bijvoorbeeld na:

<i>iubeo</i>	bevelen	<i>volo</i>	willen	<i>patior</i>	toelaten
<i>impero</i>	bevelen	<i>nolo</i>	niet willen	<i>sino</i>	toelaten
<i>veto</i>	verbieden	<i>malo</i>	liever willen	<i>cupio</i>	verlangen

(5) *imperavit quam plurimas venenatas serpentes vivas colligi (impero + a.c.i.)*

(‘hij beval dat zoveel mogelijk giftige slangen levend verzameld werden’, Nep. Han. 10.4)

- *argument-bijzinnen na verba sentiendi et declarandi*

Een aantal van de *verba sentiendi et declarandi* kan gebruikt worden zowel om aan te geven dat iets het geval is als om aan te geven dat iets moet gebeuren. In het eerste geval wordt het predicaat gevolgd door een a.c.i., in het tweede geval door een *ut* (of *ne*)-zin. De betreffende verba gedragen zich in geval van een afhankelijke *ut*- of *ne*-

zin in feite als een *verbum postulandi*. Enkele voorbeelden:

- (6) a dicebam, pater, tibi *ne* matri *consuleres* male (*ne* + coniuunctivus)
 ('ik zei je toch, vader, om goed voor moeder te zorgen', lett. 'dat je niet slecht voor moeder moest zorgen', Pl. As. 938)
 b dicebam patrem matri *consulere* male (a.c.i.)
 ('ik zei dat vader slecht voor moeder zorgde')
- (7) a persuadeo hospitem nostrum *ut* mecum ad quintum miliarium *veniat*⁴²
 ('ik overreed onze gast om met mij naar de vijfde mijlpaal te gaan', Petr. 62.2)
 b persuadeo tibi hospitem nostrum mecum ad quintum miliarium *venisse*
 ('ik overtuig je dat onze gast met mij naar de vijfde mijlpaal gekomen is')

Deze dubbele constructiemogelijkheid komt voor bij onder andere de volgende werkwoorden (de eerste betekenis wordt gebruikt bij een a.c.i., de tweede bij een *ut*-zin).

	a.c.i.-constructie	<i>ut</i> -zin
<i>(ad)moneo</i>	herinneren	vermanen
<i>concedo</i>	toegeven	toestaan
<i>persuadeo</i>	overtuigen	overreden
<i>statuo</i>	vaststellen	besluiten
<i>constituo</i>	vaststellen	besluiten
<i>decerno</i>	vaststellen	besluiten
<i>censeo</i>	oordelen	oordelen
	(dat iets het geval is)	(dat iets moet gebeuren)
<i>dico</i>	zeggen	zeggen
	(dat iets het geval is)	(dat iets moet gebeuren)
<i>nuntio</i>	berichten	berichten
	(dat iets het geval is)	(dat iets moet gebeuren)

- *argument-bijzinnen na verba impediendi (verhinderung)*

Ook werkwoorden die betekenen ‘verhinderen’ in de ruimste zin van het woord kunnen gevolgd worden door een complement-bijzin, met *ne* of *quominus*.⁴³ Dat dergelijke bijzinnen ingeleid worden door een voegwoord met een ontkennende strekking kan verklaard worden op grond van het feit dat het *doel* van de betreffende werkwoorden negatief is: men zorgt ervoor of wenst dat iets *niet* gebeurt. Het gebruik van de *coniunctivus* laat zich op dezelfde wijze verklaren als bij de *verba postulandi et curandi*: de inhoud van de bijzin is niet-feitelijk. De belangrijkste *verba impediendi* zijn:

<i>impedio</i>	verhinderen	<i>obsisto</i>	zich verzetten
<i>prohibeo</i>	verhinderen	<i>resisto</i>	zich verzetten
<i>obsto</i>	verhinderen	<i>recuso</i>	weigeren
<i>deterreo</i>	afschrikken	<i>interdico</i>	verbieden ⁴⁴

Twee voorbeelden:

- (8) *Sisenna non deterreri potuit quominus inusitatis verbis uteretur*
 (‘Sisenna kon er niet van afgeschrikt worden om ongebruikelijke woorden te gebruiken’, Cic. *Brut.* 259)
- (9) *dolore impediō ne plura scribam*
 (‘ik word door de pijn tegengehouden om meer te schrijven’, cf. Cic. *Att.* 11.13.5)

Wanneer de hoofdzin ontkennend is, wordt de bijzin ingeleid door *quominus* of *quin*.

- (10) *C. Mario religio non fuerat, quominus C. Glauciam praetorem occideret*
 (‘C. Marius had er geen gewetensbezwaar tegen gehad om de praetor C. Glauca te doden’, Cic. *Catil.* 3.30)
- (11) *Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conicerent*
 (‘de Germanen konden er niet van afgebracht worden om speren naar onze mannen te werpen’, Caes. *Gal.* 1.47.2)

- *argument-bijzinnen na verba timendi (vrees)*

Werkwoorden van vrezen (*timeo*, *metuo*, *vereor*) regeren een complement-bijzin met *ne* + *coniunctivus*. In geval van ontkenning in de bijzin wordt gebruik gemaakt van *ut* of (zelden) *ne non*. Het gebruik

van de *coniunctivus* in de *bijzin* laat zich opnieuw verklaren door de niet-feitelijke inhoud ervan (de beschreven gebeurtenis is niet een feit, maar nog slechts een vrees). Voorbeelden:

- (12) *metuo ne sero veniam*
(‘ik ben bang dat ik te laat kom’, Pl. *Men.* 989)
- (13) a *timeo, ut sustineas*
(‘ik ben bang dat je het niet volhoudt’, Cic. *Fam.* 14.2.3)
b *timeo ne non impetrem*
(‘ik ben bang dat ik het niet voor elkaar krijg’, Cic. *Att.* 9.6.6)

Overigens is na de *verba timendi* ook een constructie met een aanvullingsinfinitivus mogelijk (zie hoofdstuk 3); naast ‘vrezen’ kunnen de betreffende verba dan ook ‘aarzelen om’, ‘schromen te’ betekenen.

- (14) *ego perire timeam?*
(‘moet ik vrezen/aarzelen te sterven?’, Sen. *Nat.* 6.32.8)

- *afhankelijke vraagzinnen*

Afhankelijke vraagzinnen (dat wil zeggen vragen die afhankelijk zijn van een werkwoord van zeggen, vragen of weten) staan altijd in de *coniunctivus*. De *coniunctivus* zou hier eventueel verklaard kunnen worden door het feit dat de spreker/schrijver de afhankelijke vraag niet voor zijn eigen rekening neemt, maar deze voor rekening van het subject van het hoofdpredicaat laat komen. In feite zou dit ook de verklaring kunnen vormen voor het gebruik van de *coniunctivus* in alle andere soorten van *bijzinnen* in de *indirecte rede* (*oratio obliqua*). Voor afhankelijke vraagzinnen en de *oratio obliqua* zie verder hoofdstukken 8 en 9.

- (15) *quaerunt a me ubi sit pecunia*
(‘ze vragen aan mij waar het geld is’, Cic. *Clu.* 72)

- *argument-bijzinnen na onpersoonlijke uitdrukkingen die betekenen ‘gebeuren’ in de ruimste zin van het woord*

Na onder andere de volgende onpersoonlijke predicaten (die alle betekenen ‘gebeuren’ in de ruimste zin van het woord) is een constructie mogelijk met een *argument-bijzin* met *ut* + *coniunctivus*. De *ut*-zin heeft hier de functie van subject. Het gebruik van de *coniunctivus* in alle hierboven behandelde *argument-bijzinnen* bleek reede-

lijk goed verklaarbaar op grond van de semantiek van de zin. Waarom in de *ut*-zinnen die afhankelijk zijn van predicaten met de betekenis ‘gebeuren’ een coniuunctivus staat in plaats van een indicativus, is echter veel minder duidelijk. De ontkenning is in dit geval *ut non*.

<i>accidit</i>	het gebeurt
<i>evenit</i>	het gebeurt
<i>fit</i>	het gebeurt
<i>contingit (mihi)</i>	het valt (me) te beurt
<i>restat</i>	er blijft over
<i>relinquitur</i>	er blijft over
<i>reliquum est</i>	er blijft over
<i>mos/consuetudo est</i>	de gewoonte bestaat

Een voorbeeld is:

- (16) *forte evenit, ut in Privernati essemus*
 (‘het gebeurde toevallig dat wij in het Privernische gebied waren’, Cic. *de Orat.* 2.224; Privernum is een stad in Latium)

➤ NB Als aan bovenstaande predicaten een evaluatief adverbium (een adverbium dat een gevoel uitdrukt) is toegevoegd, volgt in de regel niet een *ut*-zin, maar een *quod*-zin met de indicativus (zie ook § 7.2.1.2 hieronder).

- (17) *accidit perincommode quod eum nusquam vidisti*
 (‘het komt uiterst ongelegen dat jij hem nergens gezien hebt’, Cic. *Att.* 1.17.2)

7.2.1.2 Argument-bijzinnen met de indicativus

- *argument-bijzinnen na verba affectuum*

Bij **verba affectuum** (gemoedstoestand) en werkwoorden of uitdrukkingen die een oordeel uitspreken over de inhoud van de bijzin, wordt, naast de a.c.i.-constructie en zonder duidelijk verschil in betekenis, ook een constructie aangetroffen met *quod* + indicativus. Het gebruik van de indicativus is verklaarbaar op grond van het feit dat de bijzin verwijst naar iets wat feitelijk het geval is. Men zegt ook wel dat de bijzin **factief** is. Voorbeelden van dergelijke werkwoorden en uitdrukkingen zijn:

<i>laetor</i>	blij zijn	<i>laudo</i>	goedkeuren
<i>doleo</i>	verdrietig zijn	<i>vitupero</i>	afkeuren
<i>gaudeo</i>	zich verheugen	<i>aegre fero</i>	kwalijk nemen
<i>gratulator</i>	gelukwensen		
<i>gratias ago</i>	bedanken	<i>bene/male</i>	het treft goed/
		<i>accidit/(event;</i>	slecht
		<i>fit)</i> ⁴⁵	
		<i>bene/male facio</i>	er goed/
			slecht aan doen

Voorbeelden:

- (17) *accidit perincommode quod eum nusquam vidisti*
 ('het komt uiterst ongelegen dat jij hem nergens gezien hebt',
 Cic. *Att.* 1.17.2; zie ook boven)
- (18) *gaudeo et gratulor, quod Fusco Salinatori filiam tuam destinavisti*
 ('ik ben blij en feliciteer je ermee dat je je dochter hebt uitgehuwelijkt aan Fuscus Salinator', Plin. *Ep.* 6.26.1)
- (19) *gratias ago, quod agellum colendum suscepisti*
 ('ik ben je dankbaar dat je de verzorging van het stukje grond op je genomen hebt', Plin. *Ep.* 6.3.1)
- (20) *de animo meo erga rem publicam bene facis quod non dubitas*
 ('je doet er goed aan dat je geen twijfels hebt over mijn gezindheid jegens de staat', Cic. *Att.* 7.3.3)

7.2.2 *Modus in satelliet-bijzinnen*

De *modus in satelliet-bijzinnen*, dat wil zeggen in vrij toevoegbare bijwoordelijke bijzinnen, hangt nauw samen met de gekozen subordinator. In veel gevallen is de inhoud van de bijzin 'feitelijk', maar wordt toch de *coniunctivus* gebruikt. In het vervolg maken we onderscheid tussen satelliet-bijzinnen die een vaste *modus* hebben (§ 7.2.2.1) en satelliet-bijzinnen waarbij een semantisch gemotiveerde keuze mogelijk is (§ 7.2.2.2).

7.2.2.1 *Satelliet-bijzinnen met vaste modus*

- *finale bijzinnen (doel)*

ut '(op)dat' + *coniunctivus*

ne '(op)dat niet' + *coniunctivus*

In finale bijzinnen met *ut* en *ne* wordt, in overeenstemming met het gegeven dat in deze zinnen niet een feit, maar een bedoeling, verwachting of wil wordt uitgedrukt, de modus coniunctivus gebruikt. De finale bijzin kan in de hoofdzin worden aangekondigd door een **correlatief adverbium**, bijvoorbeeld *idcirco* of *ob eam causam* ('om die reden'). Enkele voorbeelden:

- (21) *legum idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus*
(‘daarom zijn wij allen slaven van de wetten, opdat we vrij kunnen zijn’, Cic. *Clu.* 146)
- (22) *festinabam ob eam causam, ne tu ex reis eximerere (= eximereris)*
(‘ik haastte me om die reden, (op)dat jij niet uit de groep van beklagden zou worden weggehaald’, Cic. *Ver.* 2.99)
- (23) *me a portu praemisit ut haec nuntiem uxori suae*
(‘hij stuurde mij vooruit uit de haven om dit aan zijn vrouw te berichten’, Pl. *Am.* 195)

➤ NB **ut eo** ('opdat daardoor' of, bij comparativi, 'opdat des te') wordt altijd vervangen door **quo**. Een voorbeeld:

- (24) *quo facilius nostras domus obire posset, conduxit in Palatio domum*
(‘opdat hij des te gemakkelijker bij mij aan huis kon komen, huurde hij een huis op de Palatijn’, Cic. *Cael.* 18)

• *consecutieve bijzinnen (gevolg)*

ut '(zo)dat' + coniunctivus

ut non '(zo)dat niet' + coniunctivus

quin '(zo)dat niet' + coniunctivus; alleen na een ontkennende voorzin (zie § 7.3, voorbeeld (72) en (73))

- (25) *fuit etiam disertus, ut nemo ei Thebanus par esset eloquentia*
(‘hij was ook welsprekend, zodat geen Thebaan hem in dat opzicht kon evenaren’, Nep. *Ep.* 5.1)

De consecutieve bijzin wordt in de hoofdzin vaak al aangekondigd door één van de volgende adverbia of adiectiva.

<i>ita</i>	zo	<i>totiens</i>	zo dikwijls
<i>tam</i>	zo (voor adiectiva en adverbia)	<i>tantus</i>	zo groot
<i>sic</i>	zo (voor verba)	<i>talis</i>	zodanig
<i>adeo</i>	zo(zeer)	<i>tot</i>	zoveel
<i>tantopere</i>	zozeer (voor verba)		

- (26) *cur aut tam familiaris huic fuisti ut aurum commodares, aut tam inimica ut venenum timeres?*
(‘waarom bent u enerzijds zo nauw met hem bevriend geweest dat u hem goud ter beschikking stelde en anderzijds hem zo vijandig gezind dat u vergif te vrezen had?’, Cic. *Cael.* 34)
- (27) *tantum ex tuis molestiis cepi doloris ut consolatione ipse egerem*
(‘uw zorgen hebben me zoveel verdriet gedaan dat ik zelf troost nodig had’, Cic. *Fam.* 5.16.1)

Omdat een gevolg niet alleen een toevallig of automatisch, maar ook een bedoeld gevolg kan zijn, zijn doel- en gevolgzinnen nogal eens moeilijk van elkaar te onderscheiden.

- *temporele bijzinnen (tijd)*

De modus van temporele bijzinnen is in de meeste gevallen de indicativus, namelijk als ze een ‘werkelijk gebeurd feit’ meedelen. In speciale gevallen wordt de coniunctivus aangetroffen. Bij een aantal temporele subordinatoren (*priusquam, antequam, dum, quoad, donec*) komt zowel de coniunctivus als de indicativus voor, al naar gelang sprake is van feitelijkheid of niet-feitelijkheid. Deze worden in § 7.2.2.2 behandeld.

cum ‘toen’, ‘wanneer’ + indicativus (**cum temporale**)
‘toen’, ‘nadat’ + coniunctivus imperfecti of plusquamperfecti (**cum historicum**)

Het temporele voegwoord *cum* komt zowel met de indicativus als met de coniunctivus voor. Het verschil in modus correspondeert weliswaar met een verschil in betekenis, maar dit verschil laat zich niet goed beschrijven in termen van feitelijkheid tegenover niet-feitelijkheid. *Cum* + indicativus wordt gebruikt om het in de hoofdzin meegedeelde feit met nadruk in de tijd te plaatsen. In de hoofdzin staat dan dikwijls een demonstratief *nunc, tum* of *eo tempore*. De indicativus werkwoordsvorm in de bijzin kan in de tegenwoordige, toekomstige of verleden tijd staan.

- (28) *cum testem produxero, refellito, si poteris*
(‘wanneer ik een getuige opgeroepen zal hebben, weerspreek hem dan, als je kunt’, Cic. *Ver.* 5.154)

- (29) *tum, cum Sicilia florebat* opibus et copiis, magna artificia fuerunt in ea insula
(‘in die tijd, toen Sicilië welvarend en rijk was, waren er grote kunstwerken op dat eiland’, Cic. *Ver.* 4.46)
- (30) *cum rosam viderat, tum* incipere ver arbitrabatur
(‘(steeds) wanneer hij de eerste roos had gezien, dacht hij dat de lente begon’, Cic. *Ver.* 5.27)

Een speciaal geval van ‘temporeel’ *cum* + indicativus is wat men wel **cum inversum** noemt. Het treedt op in situaties waarin de normale verhouding tussen hoofd- en bijzin is ‘omgedraaid’: de bijzin bevat de hoofdmededeling, terwijl de hoofdzin in feite als tijdsbepaling fungeert. Op *cum inversum* volgt meestal een perfectum of praesens historicum. Een voorbeeld is:

- (31) *vixdum epistulam tuam legeram, cum* ad me Postumus Curtius venit
(‘ik had jouw brief nog nauwelijks gelezen, toen Postumus Curtius bij me arriveerde’; ‘nauwelijks had ik jouw brief gelezen of ...’, Cic. *Att.* 9.2a.3)

Cum + coniunctivus (van het imperfectum of plusquamperfectum) wordt niet zozeer gebruikt om het in de hoofdzin meegedeelde feit puur temporeel te bepalen, als wel om in verhalen over het verleden de omstandigheden aan te geven waaronder het in de hoofdzin meegedeelde gebeurd is. De relatie tussen de in de *cum*-zin beschreven gebeurtenis en de gebeurtenis van de hoofdzin is vaak zowel temporeel als causaal. Een voorbeeld is:

- (32) *haec cum Crassus dixisset, silentium est consecutum*
(‘toen/omdat Crassus dit had gezegd, volgde een stilte’, Cic. *de Orat.* 1.160)

Cum + coniunctivus en *cum* + indicativus kunnen in verhalen over het verleden dus beide met ‘toen’ vertaald worden. De relatie tussen de hoofd- en bijzin is echter niet geheel identiek.

simul	}	‘zodra als’, ‘toen’, meestal + indicativus perfecti
simulac		
simulatque		
cum primum		
ubi (primum)		
ut (primum)		

Bovenstaande voegwoorden worden gewoonlijk gevolgd door een indicativus van het perfectum. In de Nederlandse vertaling wordt deze perfectumvorm soms weergegeven met een voltooid verleden tijd in plaats van een voltooid tegenwoordige tijd. Voorbeelden zijn (33) tot en met (35):

- (33) *cum primum* per anni tempus *potuit*, ad exercitum contendit
(‘zodra het seizoen het toeliet, haastte hij zich naar het leger’,
Caes. *Gal.* 3.9.2)
- (34) nam color in pomo est, *ubi permaturuit*, ater
(‘want de kleur van de vrucht is, wanneer hij gerijpt is,
zwart’, Ov. *Met.* 4.165)
- (35) Verres *simulac tetigit* provinciam, statim litteras dedit
(‘zodra Verres voet in de provincie had gezet, zond hij ter-
stond een brief’, Cic. *Ver.* 1.27)

postquam ‘nadat’ + indicativus perfecti

In *postquam*-zinnen staat gewoonlijk een perfectum, ook waar we op grond van de tijdsverhoudingen eerder een plusquamperfectum zouden verwachten (en in de Nederlandse vertaling een voltooid verleden tijd zouden gebruiken).

- (36) *postquam* illa pestis ex Africa *eiecta est*, laeti pacem agitabamus
(‘nadat die plaag uit Africa was verdreven, beleefden we met
vreugde (een periode van) vrede’, Sal. *Jug.* 14.10)

Een plusquamperfectum kan daarentegen wel optreden in *postquam*-zinnen waarin het tijdsverschil tussen hoofd- en bijzin nader wordt gepreciseerd, zoals in (37) door *nono anno*.

- (37) Hamilcar nono anno *postquam* in Hispaniam *venerat*, occisus est
(‘acht jaar nadat Hamilcar in Spanje gekomen was, werd hij
gedood’, Nep. *Ham.* 4.2)

- *causale bijzinnen (oorzaak/reden)*

Bijzinnen van reden/oorzaak staan gewoonlijk in de indicativus als ze een objectief feit vermelden. Als de spreker de oorzaak of reden echter niet voor eigen rekening neemt, maar toeschrijft aan iemand anders, wordt de coniunctivus gebruikt. In dat geval spreken we van een **subjectieve reden**.

quoniam
quandoquidem
siquidem } 'omdat immers', 'aangezien' + indicativus

- (38) *quoniam iam nox est, in vestra tecta discedite*
(‘aangezien het al nacht is, moeten jullie naar huis gaan’, Cic.
Catil. 3.29)

cum 'omdat', 'daar' + coniunctivus

In causale *cum*-zinnen gaat het gewoonlijk niet om een objectieve oorzaak-gevolg relatie (type *omdat het regent worden de straten nat*), maar om een logische gevolgtrekking.

- (39) *quae cum ita sint, Catilina, perge*
(‘ga verder, Catilina, omdat de zaken er zo voor staan’, Cic.
Catil. 1.10)

- *conditionele bijzinnen (voorwaarde)*

dum
modo
dummodo } 'mits', 'als maar', 'op voorwaarde dat' +
coniunctivus

- (40) *oderint, dum metuant*
(‘laten ze mij maar haten, mits ze mij vrezen’, Acc. *trag.* 203)

In conditionele bijzinnen met *si* en *nisi* kan op semantische gronden gekozen worden voor een indicativus of een coniunctivus; zie § 7.2.2.2 hieronder.

- *concessieve bijzinnen (toegeving)*

quamquam
(tam)etsi
etiam si } 'hoewel', 'ofschoon' + indicativus

Normaal gesproken staan zinnen die ingeleid worden door *quamquam*, *(tam)etsi* en *etiam si* in de indicativus, hoewel men bij sommige auteurs ook wel de coniunctivus aantreft. *Quamquam* en *(tam)etsi* komen ook voor in een hoofdzin met de betekenis ‘trouwens’.

- (41) *quamquam* tibi vita erepta est, tamen laetandum puto casum tuum
(‘hoewel jou het leven ontnomen is, meen ik dat men toch blij moet zijn over jouw lot’, Sal. *Jug.* 14.22)
- (42) *tametsi* non quaeris, docebo
(‘hoewel je er niet om vraagt, zal ik het je toch duidelijk maken’, Gel. 18.8.2)
- (43) *quamquam*, quid loquor?
(‘trouwens, wat praat ik?’ Cic. *Catil.* 1.22)

quamvis	‘hoewel’, ‘hoe ... ook’	} + coniunctivus
licet	‘ook al’, ‘gesteld dat’	
ut	‘ook al’, ‘gesteld dat’	
cum	‘hoewel’	

- (44) *quamvis* sis molestus, numquam te esse confitebor malum
(‘hoewel je lastig bent, zal ik nooit toegeven dat je slecht bent’, Cic. *Tusc.* 2.61)
- (45) *pugnes licet*, non tamen effugies
(‘ook al lever je strijd, toch zul je niet ontkomen’, Ov. *Met.* 4.368)
- (46) *ut desint vires*, tamen est laudanda voluntas
(‘ook al ontbreken de krachten, toch moet de goede wil geprezen worden’, Ov. *Pont.* 3.4.79)
- (47) Phocion fuit perpetuo pauper, *cum* divitissimus esse posset
(‘Phocion was voortdurend arm, hoewel hij zeer rijk kon zijn’, Nep. *Phoc.* 1.2)

- *comparatieve bijzinnen (vergelijking)*

(sic)ut	‘zoals’ + indicativus
(pro)ut	‘naar gelang’ + indicativus

quasi	} ‘alsof’ + coniunctivus
tamquam (si)	
velut (si)	

- (48) *ut* magistratibus leges praesunt, ita populo magistratus⁴⁶
(‘zoals de wetten boven de magistraten staan, zo staan de magistraten boven het volk’, cf. Cic. *Leg.* 3.2)
- (49) *prout* tempus patiebatur, instructa acies
(‘naar gelang de tijd het toestond, werd de slaglinie opgesteld’, Liv. 9.43.12)

- (50) aedes totae confulgebant tuae, *quasi essent aureae*
(‘jouw hele huis straalde, alsof het van goud was’, Pl. *Am.* 1095)
- (51) Antonius Plancum sic contemnit, *tamquam si illi aqua et igni interdictum sit*
(‘Antonius minacht Plancus zozeer, alsof hij verbannen is’, Cic. *Phil.* 6.10)
- (52) absentia Ariovisti crudelitatem *velut si coram adesset* horrebant
(‘in zijn afwezigheid huiverden zij voor de wreedheid van Ariovistus, alsof hij persoonlijk aanwezig was’, Caes. *Gal.* 1.32.3)

7.2.2.2 *Satelliet-bijzinnen waarin zowel indicativus als coniunctivus mogelijk is (met verschil in betekenis)*

antequam, ante ... quam priusquam, prius ... quam	} ‘voordat’	{ + ind. praes./perf. + coni. imperf./plusquamperf.
--	-------------	--

Antequam- en *priusquam-*zinnen met de indicativus zijn temporele bijzinnen waarin een feit wordt meegedeeld; het gaat puur om de tijdsverhouding tussen hoofd en bijzin.

- (53) *priusquam* respondeo, de amicitia pauca dicam
(‘voordat ik antwoord, wil ik een paar woorden zeggen over de vriendschap’, Cic. *Phil.* 2.3)

In *antequam-* en *priusquam-*zinnen met de coniunctivus deelt de schrijver of spreker iets meer mee dan alleen een tijdsverhouding: hij stelt de inhoud van de bijzin voor als een mogelijke gebeurtenis, niet als een feitelijke. Zo geeft de *priusquam-*zin in (54) bijvoorbeeld niet alleen de tijd, maar ook het doel aan dat het subject van de hoofdzin voor ogen heeft.

- (54) Caesar *priusquam* se hostes ex fuga *reciperent*, in fines Suessionum exercitum duxit
(voordat de vijanden *zich zouden herstellen* van hun vlucht, leidde Caesar het leger naar het gebied van de Suessiones’, Caes. *Gal.* 2.12.1)

dum	}	'zolang', 'terwijl' + indicativus (meestal praesentis of imperfecti)
quoad		
donec		

Verder is er ook in temporele bijzinnen die ingeleid worden door *dum*, *donec* en *quoad* een dubbele mogelijkheid die gepaard gaat met een verschil in betekenis: in combinatie met een indicativus leveren de betreffende conjuncties bijvoorbeeld vaak een vertaling op met 'zolang als' of 'terwijl'. Het gaat dan om puur temporeel geordende feiten. In combinatie met een coniunctivus zijn vertalingen met 'totdat' of 'opdat intussen' gebruikelijk: het gaat in de bijzin niet om feiten, maar om mogelijke gebeurtenissen; net als bij *priusquam* en *antequam* met de coniunctivus ligt er in de bijzin een bedoeling of verwachting besloten.

- (55) fuit haec gens fortis, *dum* Lycurgi leges *vigebant*
(‘dit volk was dapper, zolang de wetten van Lycurgus van kracht waren’, Cic. *Tusc.* 1.101)
- (56) subsedi in ipsa via, *dum* haec tibi perscriberem
(‘ik ben op de weg gaan zitten om deze dingen voor je op te schrijven’, ‘... opdat ik ondertussen deze dingen voor je opschreef’, Cic. *Att.* 5.16.1)

De betekenis ‘totdat’ kan ook voorkomen met de indicativus. In dergelijke gevallen wordt het bereiken van het doel als vaststaand (en niet alleen maar als mogelijkheid) aangenomen.

- (57) ego in Arcano opperior *dum* ista *cognosco*
(‘ik wacht in mijn landhuis in Arcae totdat ik die zaken vernem’, Cic. *Att.* 10.3.8)

quod, quia	‘omdat’	+ indicativus
		+ coniunctivus

Gewoonlijk treden *quod* en *quia* op met de indicativus, waarbij ze een bijzin inleiden waarin een objectief feit als oorzaak aangedragen wordt. Wanneer echter een reden aangegeven wordt volgens de mening of de bewering van iemand anders, dan volgt na *quia* en *quod* de coniunctivus.⁴⁷

- (58) cum equitatu antecedit ad Castra exploranda Cornelia *quod* is locus peridoneus castris *habebatur*
(‘met de ruitery ging hij vooruit om het Cornelische Kamp te

onderzoeken, omdat deze plaats buitengewoon geschikt geacht werd voor een kamp', *Caes. Civ. 2.24.2*)
(de geschikte ligging van het kamp is de objectieve reden voor een nadere inspectie ervan)

- (59) *noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset*
(‘Themistocles ging ’s nachts buiten wandelen, omdat hij *naar zijn eigen zeggen* de slaap niet kon vatten’, *Cic. Tusc. 4.44*)

si ‘als’, ‘indien’ + indicativus óf coniunctivus

nisi ‘als niet’, ‘tenzij’ + indicativus óf coniunctivus

Voorwaardelijke bijzinnen met *si* en *nisi* zijn nauwer met hun hoofdzin verbonden dan andere soorten van bijwoordelijke bijzinnen. In hoofdzin en voorwaardelijke bijzin treffen we gewoonlijk dezelfde modus en tempus aan. Er zijn verschillende mogelijkheden.

1. **realis** (neutraal): de spreker laat zich niet uit over de mate van waarschijnlijkheid van het in de voorwaarde gestelde; zowel in hoofd- als bijzin treedt de indicativus op; zie voorbeeld (60);
2. **potentialis** (niet feitelijk): de voorwaarde wordt als mogelijkheid geopperd; zowel in hoofd- als bijzin treedt de coniunctivus op (praesens of perfectum); zie voorbeeld (61);
3. **irrealis** (tegen-feitelijk): de voorwaarde wordt voorgesteld als in strijd met de werkelijkheid; zowel in hoofd- als bijzin treedt de coniunctivus op: imperfectum voor het heden, plusquamperfectum voor het verleden; zie voorbeeld (62) en (63).

(60) *si pecuniam habeo, panem emo*

(‘als ik geld heb, koop ik brood’; realis)

(61) *si pecuniam habeam (habuerim), panem emam (emerim)*

(‘als ik geld zou hebben, zou ik brood kunnen kopen’; potentialis)

(62) *si pecuniam haberem, panem emerem*

(‘als ik geld had, dan kocht ik brood’; irrealis van het heden)

(63) *si pecuniam habuissem, panem emissem*

(‘als ik geld had gehad, dan zou ik brood hebben gekocht’; irrealis van het verleden)

7.2.3 *Modus in relatieve bijzinnen*

Ook in relatieve bijzinnen bestaat een keuzemogelijkheid tussen de indicativus en de coniunctivus. Een indicativus geeft aan dat de spreker/schrijver een gebeurtenis als feitelijk bestaand voor zijn rekening neemt. De coniunctivus geeft daarentegen aan dat de spreker/schrijver een gebeurtenis *niet* als feitelijk bestaand voor zijn rekening neemt, maar dat de gedachten van het subject van de hoofdzin worden weergegeven in plaats van een bepaald objectief feit. Al naar gelang de context kunnen we aan deze bijzinnen onder andere een causale, concessieve, finale, consecutieve of definiërende nuance toekennen. Merk op dat het lang niet altijd mogelijk is om een specifieke nuance toe te kennen; zie bijvoorbeeld (68), waar de coniunctivus gebruikt is om aan te geven dat de schrijver de informatie in de relatieve bijzin niet voor zijn rekening wil nemen, maar waar het lastig is om een van bovengenoemde specifieke labels (causaal, finaal, etc.) toe te kennen.

- (64) *militem, qui ad se venerat, occidit* (indicativus: objectief feit)
(‘hij doodde de soldaat, die naar hem toegekomen was’, Sen. *Con.* 1.2)
- (65) *Clusini legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, miserunt* (coniunctivus; finale nuance)
(‘de inwoners van Clusium zonden gezanten naar Rome om aan de senaat hulp te vragen’, Liv. 5.35.4)
- (66) *o fortunate adulescens, qui tuae virtutis Homerum praeconeum inveneris!* (coniunctivus: causale nuance)
([over Achilles]: ‘gelukkige jongen, omdat je een Homerus gevonden hebt als verkondiger van je heldenmoed’, Cic. *Arch.* 24)
- (67) *multa e corpore existunt quae acuunt mentem* (coniunctivus: consecutieve/definiërende nuance)
(‘in het lichaam doen zich veel dingen voor die (= van dien aard dat ze) de geest scherpen’, Cic. *Tusc.* 1.80)
- (68) *Paetus omnes libros quos frater suus reliquisset mihi donavit*
(‘Paetus heeft mij alle boeken geschonken die naar zijn zeggen zijn broer had nagelaten’, Cic. *Att.* 2.1.12)

7.3 Samenvatting van de gebruikswijzen van *ut, quin, quod en cum*

Ut

1. in hoofdzinnen en indirecte vragen:
vragend-uitroepend: 'hoe?'

- (69) a *ut vales?*
(‘hoe maak je het?’)
b *rogo ut vales*
(‘ik vraag hoe je het maakt’)

2. in bijzinnen:

(a) + indicativus:	temporeel	‘zodra als’
	comparatief	‘zoals’
(b) + coniunctivus:	finaal	‘opdat’
	consecutief	‘zodat’
	concessief	‘ook al’

Quin

1. in bijzinnen met coniunctivus (hoofdzin heeft altijd ontkennende strekking)

- (a) bij *verba impediendi* na ontkennende voorzin (= *quominus*)

- (70) *non recusat quin veniat*
(‘hij weigerde niet te komen’)

- (b) consecutief na ontkennende voorzin

- (71) *fieri non potest, quin mox veniat*
(‘het is onmogelijk dat hij niet spoedig komt’ = ‘hij moet wel spoedig komen’)

- (72) *nemo tam stultus est, quin hoc sciat*
(‘niemand is zo dom dat hij dit niet weet’; ‘niemand is zo dom of hij weet dit’)

- (c) na uitdrukkingen van twijfel: ‘of’; bijvoorbeeld na de volgende uitdrukkingen:

<i>non dubito</i>	ik twijfel niet
<i>dubium non est</i>	het is niet twijfelachtig

(‘Themistocles ging ’s nachts buiten wandelen, naar eigen zeggen omdat hij de slaap niet kon vatten’, Cic. *Tusc.* 4.44)

2. in bijzinnen met de coniunctivus, vergelijkbaar met *cur* het gaat om uitdrukkingen als:

<i>est quod</i>	er is reden om
<i>non/nihil est quod</i>	er is geen reden (waar)om
<i>non/nihil habeo, quod</i>	ik heb geen reden (waar)om

Een voorbeeld:

- (81) *neque est quod miremur ab Homero nominari Corinthum*
(‘en er is geen reden om ons te verbazen dat Corinthe door
Homerus genoemd wordt’, Vell. 1.3.3)

Behalve als conjunctie wordt *quod* verder natuurlijk ook nog gebruikt als pronomen relativum, pronomen interrogativum en pronomen indefinitum (= *aliquod*).

Cum

1. in bijzinnen met de indicativus: *cum* markeert een tijdsverhouding: ‘wanneer’, ‘op het moment dat’ (*cum* temporale en *cum* inversum)

- (82) *nunc, cum miser sum, me deseris*
(‘nu laat je me in de steek, nu ik ongelukkig ben’)
- (83) *vixdum epistulam tuam legeram, cum ad me Postumus Curtius venit*
(‘nog nauwelijks had ik jouw brief gelezen toen Postumus Curtius bij me kwam’, Cic. *Att.* 9.2a.3)

2. in bijzinnen met de coniunctivus: *cum* geeft een omstandigheid aan ‘waaronder/waardoor’ (*cum* historicum en *cum* causale), of ‘niettegenstaande welke’ (*cum* concessivum) de handeling of gebeurtenis uit de hoofdzin zich voltrekt.

Enkele voorbeelden:

- (84) *haec cum Crassus dixisset, silentium est consecutum*
(‘toen Crassus dit had gezegd, volgde een stilte’, Cic. *de Orat.* 1.160)

- (85) *dolo erat pugnandum, cum par non esset armis*
(‘hij moest met een list strijden, omdat hij met wapens niet tegen hen opgewassen was’, *Nep Han.* 10.4)
- (86) *Phocion fuit perpetuo pauper, cum divitissimus esse posset*
(‘Phocion was voortdurend arm, hoewel hij zeer rijk kon zijn’, *Nep. Phoc.* 1.2)

Cum komt verder nog voor in combinatie met *tum* als nadrukkelijk coördinatiemiddel: *cum ... tum ...*: ‘zowel ... als ...’.

8 Vraagzinnen

In hoofdstuk 7 is naast het begrip *modus* ook het begrip *zinstype* besproken. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op het **interrogatieve zinstype** (de vraagzin). In § 8.1 wordt allereerst een onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte vragen. Een tweede onderscheid, dat in § 8.2 aan de orde komt, berust op de manier waarop vraagzinnen worden ingeleid: door een vraagwoord (in het geval van woordvragen) of door een bepaald vraagpartikel (in het geval van zinsvragen). In § 8.3 wordt het verschijnsel retorische vraag kort toegelicht. Het hoofdstuk wordt afgesloten in § 8.4 met een overzicht van de manieren waarop in het Latijn positief of negatief op een zinsvraag gereageerd kan worden.

8.1 Directe en indirecte vragen

Directe vragen (zie voorbeeld (1a), (2a) en (3a)) staan op zichzelf als hoofdzin. Meestal wordt in deze zinnen de *indicativus* gebruikt, maar in speciale gevallen is ook de *coniunctivus* mogelijk. **Indirecte vragen** (zie voorbeeld (1b), (2b) en (3b)) hangen daarentegen af van een werkwoord van vragen, meedelen, waarnemen (in de zin van beseffen), of weten: *rogo, quaero, dico, nuntio, video, cognosco, scio, nescio* et cetera. In deze indirecte vraagzinnen wordt altijd een *coniunctivus* gebruikt. In plaats van indirecte vragen spreekt men ook wel van **afhankelijke vragen**.

Enkele voorbeelden van directe vragen (a) en hun indirecte equivalenten (b) zijn:

- (1) a *quis es?*
(‘wie ben je?’)
b *rogo quis sis*
(‘ik vraag wie je bent’)
- (2) a *quid fecit?*
(‘wat heeft hij gedaan?’)

- b (i) dixit quid fecisset
(‘hij zei wat hij gedaan had’)
(ii) nescio quid fecerit
(‘ik weet niet wat hij gedaan heeft’)
- (3) a quid faciam?
(‘wat moet ik doen?’) (deliberativus/dubitativus, zie § 7.1.3)
- b (i) incerta sum quid faciam
(‘ik ben onzeker wat ik moet doen’)
(ii) incerta eram quid facerem
(‘ik was onzeker wat ik moest doen’)

Bij afhankelijke vraagzinnen gelden de regels van de **consecutio temporum** (zie hoofdstuk 6, § 6.5).

Regels van de consecutio temporum:

tempus regerende zin	tempus afhankelijke bijzin		
	voortijdig	gelijktijdig	natijdig
heden/toekomst	perfectum	praesens	perifrastisch futurum (<i>laudaturus sim</i>)
verleden	plusquam- perfectum	imperfectum	perifrastisch futurum (<i>laudaturus essem</i>)

8.2 Woordvragen en zinsvragen

Vragen kunnen op twee manieren worden ingeleid: door een vraagwoord (bij zogeheten **woordvragen**) of door een vraagpartikel (bij zogeheten **zinsvragen** of **ja/nee-vragen**). Er zijn verschillende soorten vraagwoorden:

- vragende pronomina: *quis, quid*
- vragende bijwoorden: *ubi, cur*
- vragende adiectiva: *qualis, quantus*

Ook bestaan er verschillende vraagpartikels. Welk partikel gebruikt wordt, hangt af van twee factoren, namelijk of het een eenledige of een meerledige vraag betreft, en (in geval van eenledige vragen) welk antwoord op de vraag verwacht wordt.

8.2.1 Eenledige vragen met partikels

Voor eenledige vragen worden de partikels *-ne*, *num* en *nonne* gebruikt.

- *-ne* (**enclitisch**⁴⁸ achter het eerste woord van de zin gevoegd): neutraal; men laat in het midden of men het antwoord *ja* of *nee* verwacht

(4) *meministine me dicere in senatu?*

(‘herinner je je dat ik in de senaat sprak?’, Cic. *Catil.* 1.7.3)

- *num*: men verwacht het antwoord *nee*

(5) *num negare audes?*

(‘je durft het toch zeker niet te ontkennen?’, Cic. *Catil.* 1.8)

In afhankelijke vragen kan *num* ook neutraal in plaats van *-ne* gebruikt worden. Een voorbeeld is (6).

(6) *primum quaero num tu senatui causam tuam permittas*

(‘allereerst vraag ik je of je je zaak aan de senaat toevertrouwt’, Cic. *Vatin.* 15)

- *nonne*: verwacht het antwoord *ja*

(7) *canis nonne similis lupo est?*

(‘lijkt de hond dan niet op de wolf?’, Cic. *N.D.* 1.97)

In indirecte vragen vindt men meestal *-ne* in plaats van *nonne*, hoewel Cicero na *quaero* wel *nonne* gebruikt:

(8) *quaero a te nonne oppressam esse rem publicam putes*

(‘ik vraag je of je niet meent dat de staat onderdrukt was’, Cic. *Phil.* 12.15)

8.2.2 *Meerledige vragen met partikels*

In alle meerledige vragen (zowel de directe als de indirecte) gebruikt men:

- in het eerste lid: *utrum*; of het enclitisch gebruikte *-ne*; of niets;
- in het tweede lid en alle volgende leden: *an* (in het Nederlands te vertalen met ‘of’)

Voorbeeld:

- (9) *utrum defenditis an impugnatis plebem?*
(‘verdedigen of bestrijden jullie het volk?’, Liv. 5.3.7)

Maar ook mogelijk is:

defenditisne an impugnatis plebem?
defenditis an impugnatis plebem?
rogo utrum defendatis an impugnetis plebem
rogo defendatisne an impugnetis plebem
rogo defendatis an impugnetis plebem

- NB 1 Staat er in het tweede lid van een vraag *of niet*, dan gebruikt het Latijn
- (i) in een directe vraag: *an non* (zie 10a en 11a);
 - (ii) in een indirecte vraag: *necne* (zie 10b en 11b).

- (10) a *utrum hoc fecit an non?*
(‘heeft hij dit gedaan of niet?’)
b *rogo utrum hoc fecerit necne*
(‘ik vraag of hij dit gedaan heeft of niet?’)
- (11) a (*utrum*) *proficiscetur an non?*
(‘zal hij weggaan of niet?’)
b *rogo profecturus sit necne*
(‘ik vraag of hij weg zal gaan of niet?’)

- NB 2 Het partikel *an* wordt soms ook gebruikt in eenledige vragen en wel in *directe* eenledige vragen die een voorafgaande algemene vraag nader specificeren. In voorbeeld (12) geeft de spreker zelf een antwoord op de door hem gestelde vraag. *An* kan in zo’n geval worden vertaald met ‘soms’.

- (12) *cur huc venisti? an speculandi causa?*
 ('waarom ben je hier gekomen? soms om te spioneren?', cf. *Caes. Gal.* 1.47.6)

In voorbeelden als (13) wordt op de vraag met *an* een ontkennend antwoord verwacht. Een dergelijke *an*-zin bevestigt door afwijzing van het tegendeel juist datgene wat in de voorafgaande zin beweerd wordt (bijvoorbeeld: *ik ga een feest geven voor tweehonderd man; of denk je soms dat dat grootspraak is?*). *An* kan in een dergelijke omgeving worden vertaald met 'of (soms)'.

- (13) *dixi libertatem vestram hac lege funditus tolli. an vos aliter existimabitis?*
 ('ik heb beweerd dat die wet jullie vrijheid totaal vernietigt. of zijn jullie soms een andere mening toegedaan?', *Cic. Agr.* 2.25)

In *indirecte* eenledige vragen kan *an* worden gebruikt om het vermoeden aan te geven dat iets wél waar is, *an non* om aan te geven dat iets níet waar is. Zo kan een uitdrukking als *nescio an* gebruikt worden voor een voorzichtig bevestigende bewering, die in het Nederlands onder andere met het bijwoord 'misschien' tot uitdrukking kan worden gebracht; en een uitdrukking als *nescio an non* voor een voorzichtig ontkennende bewering ('misschien niet'). Dit gebruik van *an* en *an non* komt voor na uitdrukkingen als:

<i>haud scio</i>	ik weet niet
<i>nescio</i>	ik weet niet
<i>dubito</i>	ik twijfel
<i>dubium/incertum est</i>	het is onzeker

- (14) *nescio an hoc verum sit*
 ('ik weet niet of dit niet waar is (ik denk het wel)'; 'dit is misschien wel waar')
- (15) *nescio an non hoc verum sit*
 ('ik weet niet of dit wel waar is (ik denk van niet)'; 'dit is misschien niet waar')
- (16) *dubito an Venusiam tendam*
 ('ik aarzel of ik niet naar Venusia zal gaan'; 'misschien ga ik wel naar Venusia', *Cic. Att.* 16.5.3)

8.3 Retorische vragen

Soms wordt op vraagzinnen geen antwoord verwacht, bijvoorbeeld omdat het antwoord onmogelijk of volstrekt duidelijk is. De illocutieve functie (zie § 7.1.1) van dergelijke vraagzinnen is dan niet ‘informatievraag’, maar bijvoorbeeld ‘bewering’ of ‘mededeling’. Men spreekt in dergelijke gevallen van een **retorische vraag**. Het beweren-de karakter van de retorische vraag verklaart waarom retorische vragen (in tegenstelling tot alle andere typen van vragen) in de indirecte rede niet in een bijzin met de *coniunctivus* omgezet worden, maar in een a.c.i.-constructie. Zie hiervoor verder hoofdstuk 9.

- (17) *quid est turpius quam in ipso limine securitatis esse sollicitum?*
(‘wat is schandelijker dan op de drempel van veiligheid je zorgen te maken?’, *Sen. Ep.* 22.16)

Retorische vragen kunnen overigens ook de illocutieve functie hebben van een verbod. In de indirecte rede krijgen dergelijke vragen wel de vorm van een bijzin met de *coniunctivus*.

- (18) *quid times?*
(‘waarom ben je bang?’ = ‘wees niet bang’, *Pl. Cas.* 392)

8.4 ‘Ja’ en ‘nee’ in het Latijn

Zoals bekend heeft het Latijn geen equivalenten van het Nederlandse ‘ja’ en ‘nee’. Voor bevestigende en ontkennende antwoorden kunnen ter vervanging onder andere de volgende middelen worden gebruikt. In onderstaande voorbeelden wordt het symbool :: gebruikt om een sprekerswisseling aan te geven.

8.4.1 *Uitdrukkingen voor ‘ja’*

- herhaling van het woord dat nadruk heeft, soms met toevoeging van *vero*
- (19) *dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? :: do vero*
(‘neem je aan dat de zielen ofwel na de dood blijven voortbestaan ofwel door de dood zelf verloren gaan? :: dat neem ik inderdaad aan’, *Cic. Tusc.* 1.25)

- *ita/ita est*

(20) *haecine tua domust? :: ita inquam.*⁴⁹
 ('is dit jouw huis? :: (ja) zo is het, zeg ik', Pl. *Am.* 362)

- *certe, sane, scilicet* etc. (vaak met herhaling van het werkwoord)

(21) *ecquid est quod mea referat? :: scilicet*
 ('heeft het iets met mij te maken? :: (ja) natuurlijk', Pl. *Rud.* 949)

8.4.2 *Uitdrukkingen voor 'nee'*

- herhaling van het voornaamste woord met *non*

(22) *estne frater intus? :: non est*
 ('is je broer binnen? :: (nee) dat is hij niet', Ter. *Ad.* 569)

- *non ita; minime; nihilminus* etc.

(23) *audacissimus ego ex omnibus? minime.*
 ('ben ik het brutaalst van allen? allerminst', Cic. *S. Rosc.* 2)

9 Oratio obliqua (indirecte rede)

9.1 Indirecte taaluitingen

Indirecte taaluitingen zijn ingebedde predicaties die afhankelijk zijn van een werkwoord of zelfstandig naamwoord dat op een of andere manier een activiteit van ‘spreken’ of ‘denken’ uitdrukt: *hij zegt dat zijn vader in Rome is* (ingebedde bewering); *hij spoort zijn vrienden aan om thuis te blijven* (ingebed bevel/advies); *hij twijfelt wie dit gedaan heeft* (ingebedde vraag). Als de indirecte taaluiting de illocutieve functie bewering/mededeling heeft, krijgt hij de vorm van een a.c.i. (zie hoofdstuk 3). Een indirect bevel of verbod staat daarentegen in een door *ut* of *ne* ingeleide bijzin met de coniunctivus (zie hoofdstuk 7). Ook indirecte vragen hebben de vorm van een bijzin in de coniunctivus (zie hoofdstuk 8). Voorbeelden van een ingebedde bewering, bevel en vraag zijn respectievelijk:

- (1) *dic me illam amare*
(‘zeg dat ik van haar houd’, Pl. *Per.* 303)
- (2) *Fulvius imperavit ut produceret Campanos quos in custodia haberet*
(‘Fulvius beval [de magistraat] om de Campaniërs die hij gevangen hield tevoorschijn te brengen’, Liv. 26.15.7)
- (3) *quaerunt a me ubi sit pecunia*
(‘ze vragen aan mij waar het geld is’, Cic. *Clu.* 72)

In het Latijn kunnen indirecte mededelingen, bevelen of vragen aaneengeregen worden zonder dat het regerende predicat van spreken of denken herhaald wordt. Het herhaalde gebruik van de a.c.i. is bijvoorbeeld een uiterst economisch middel om duidelijk te maken dat het indirecte taalgebruik doorloopt. In het geval van zo’n doorlopende indirecte rede spreekt men ook wel van *oratio obliqua*, een verschijnsel dat veel voorkomt in de Latijnse historiografie, maar bijvoorbeeld ook in de argumentatieve passages van de redevoeringen van Cicero. Vaak bestaat een passage in de *oratio obliqua* overigens uit een afwisseling van indirecte mededelingen, bevelen en vragen. Als een indirect

bevel optreedt als tweede (of later) element van zo'n uitgebreide indirecte rede, wordt het voegwoord *ut* gewoonlijk weggelaten.

In de volgende paragraaf worden de belangrijkste verschillen tussen de **oratio recta** (directe rede) en de **oratio obliqua** (indirecte rede) op een rijtje gezet.

9.2 Verschillen tussen de oratio recta en de oratio obliqua

- oratio recta*: directe rede; de woorden of gedachten van iemand worden geciteerd in dezelfde vorm waarin ze gezegd zijn (tussen aanhalingstekens);
- oratio obliqua*: indirecte rede; de weergegeven woorden of gedachten zijn afhankelijk gemaakt van een *verbum declarandi* of *sentiendi*; de *oratio obliqua* wordt gebruikt om de woorden of gedachten van een personage getrouw, maar niet letterlijk weer te geven.

Een *oratio obliqua* wijkt op een aantal punten af van een *oratio recta*. In principe zijn alle typische *oratio obliqua*-verschijnselen in een van de vorige hoofdstukken al aan de orde geweest. Aan de hand van de passage in (4) worden hieronder nog eens de belangrijkste regels doorgenomen. De tekst is afkomstig uit Caesars *De Bello Gallico*; de spreker wiens woorden indirect weergegeven worden is Labienus, onderbevelhebber van Caesar.

(4) loquitur [Labienus] in concilio palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum ('Labienus zei openlijk in de senaatsvergadering dat hij, aangezien men zei dat de Germanen naderden, zijn eigen fortuin en dat van zijn leger niet op het spel zou zetten en de volgende dag bij zonsopgang zijn kamp zou opbreken', Caes. Gal. 6.7)

- mededelende hoofdzinnen komen in de a.c.i. te staan.

(5) loquitur [Labienus] ... *sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum [esse]* et postero die prima luce castra *moturum [esse]*
(‘Labienus zei dat hij zijn eigen fortuin en dat van het leger niet op het spel zou zetten en de volgende dag bij zonsopgang zijn kamp zou opbreken’; zie boven, voorbeeld 4)

- bijzinnen staan *altijd* in de coniunctivus (de bijzin vormt namelijk een onderdeel van de gedachten van het subject: geen objectief feit dat de auteur voor zijn rekening neemt, maar een subjectieve mening).
- (6) dicit se domi manere, *quod aeger sit*
(‘hij zegt dat hij thuis blijft omdat hij (naar zijn zeggen) ziek is’)
- (7) loquitur [Labienus] ..., quoniam Germani appropinquare *dican-
tur*, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum
(‘Labienus zei dat hij, aangezien men zei dat de Germanen
naderden, zijn eigen fortuin en dat van zijn leger niet op het spel
zou zetten’; zie boven, voorbeeld 4)
- NB 1 Alleen bijzinnen die duidelijk niet voor rekening van het sprekende subject komen, maar voor rekening van de auteur, staan in de indicativus. Zo ook de relatieve bijzin in (8).
- (8) Caesari nuntiatur Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo *abest*, cupere ea facere
(‘aan Caesar werd gemeld dat de inwoners van Sulmo, een stad die zeven mijl verwijderd is van Corfinium, bereid waren dit te doen’, *Caes. Civ.* 1.18.1)
- NB 2 Relatieve aansluitingen gelden gewoonlijk als hoofdzin en niet als bijzin, zoals blijkt uit het volgende voorbeeld, waar in de zin die begint met de relatieve aansluiting *ex quo* sprake is van een a.c.i. en niet van een bijzin in de coniunctivus.
- (9) censent unumquemque nostrum eius mundi esse partem; *ex quo illud* natura *consequi*, ut communem utilitatem nostrae anteponamus
(‘ze (de stoïcijnen) menen dat eenieder van ons deel uitmaakt van die wereld; en dat daaruit automatisch (*naturā*, abl.) volgt dat wij het gezamenlijke belang boven ons eigen belang stellen’, *Cic. Fin.* 3.64)

- zinnen die een wilsuiting bevatten (bevelen, adviezen, wensen et cetera) krijgen een coniunctivus (gewoonlijk zonder *ut*)
- (10) Fulvius *imperavit ut produceret* Campanos quos in custodia haberet
(‘Fulvius beval [de magistraat] om de Campaniërs die hij gevangen hield tevoorschijn te brengen’, Liv. 26.15.7)
- (11) Cicero respondit, si ab armis discedere velint, legatos ad Caesarem *mittant*
(‘Cicero antwoordde dat, als zij hun wapens neer wilden leggen, zij gezanten naar Caesar moesten sturen’, Caes. *Gal.* 5.41)
- vraagzinnen van de directe rede worden in de *oratio obliqua* afhankelijkte vragen; hierin staat de coniunctivus (zie ook § 8.1).
- (12) quaerunt a me ubi *sit* pecunia
(‘ze vragen aan mij waar het geld is’, Cic. *Clu.* 72)
- (13) (Ariovistus) conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa?
(‘Ariovistus riep uit: waarom kwamen ze bij hem? om te spioneren soms?’, Caes. *Gal.* 1.47.6)

Retorische vragen komen in de *oratio obliqua* echter regelmatig in de a.c.i. te staan. Dit is te verklaren op grond van het feit dat de betreffende retorische vragen de waarde van een mededeling hebben. Zie ook § 8.3. Een voorbeeld van een retorische vraag in de indirecte rede is (14).

- (14) Caesar Pompeio scripsit: (...) quonam *haec omnia* nisi ad suam perniciem *pertinere*
(‘Caesar schreef aan Pompeius: (...); waarop hadden al die dingen dan betrekking tenzij op zijn ondergang?’, Caes. *Civ.* 1.9.4)
- de pronomina en adverbia van de *oratio obliqua* veranderen mee precies zoals in het Nederlands.
- (15) a *ego hic* manere nolo
(‘ik wil hier niet blijven’)
b *dixit se ibi* manere nolle
(‘hij zei dat hij daar niet wilde blijven’)

- NB Alle pronomina die slaan op de persoon wiens woorden worden aangehaald, krijgen in de indirecte rede gewoonlijk de vorm van een **reflexief pronomen**. Reflexieve pronomina kunnen echter ook terugslaan op het subject van a.c.i. of bijzin.

(16) loquitur [Labienu] ... *sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum*
(‘Labienu zei dat *hij zijn eigen* fortuin en dat van zijn leger niet op het spel wilde zetten’, zie boven, voorbeeld 4)

- bijzinnen van de indirecte rede richten zich voor de *consecutio temporum* gewoonlijk naar het werkwoord waarvan ze direct afhankelijk zijn (dus niet naar het *verbum declarandi* of *sentiendi* dat de indirecte rede inleidt).

(17) dico me domi mansisse, quod aeger essem
(‘ik zeg dat ik thuis ben gebleven omdat ik ziek was’)

(18) dixi me te visitaturum esse, cum Romae essem
(‘ik zei dat ik jou zou bezoeken wanneer ik in Rome was’)

Merk op dat in voorbeeld (18) *visitaturum esse* voor de *consecutio temporum* geldt als een verleden tijd.

Overigens worden de regels van de *consecutio temporum* niet altijd strikt in acht genomen in de bijzinnen van de *oratio obliqua*: als het regerende predicat naar het verleden verwijst, treft men in de bijzin in plaats van de *coniunctivus* van het *imperfectum* ook geregeld de *coniunctivus* van het *praesens* aan, of in plaats van de *coniunctivus* van het *plusquamperfectum* de *coniunctivus* van het *perfectum*. Op deze manier schemert de directe rede als het ware door de indirecte rede heen.

9.3 Samenvatting: belangrijkste kenmerken van de *oratio obliqua*

- mededelende hoofdzinnen staan in de a.c.i.
- bijzinnen staan in de *coniunctivus*
- hoofdzinnen die een wilsuiting bevatten (bevelen, adviezen, wensen et cetera) krijgen in de *oratio obliqua* een *coniunctivus* (gewoonlijk zonder *ut*)
- vraagzinnen van de directe rede worden in de *oratio obliqua* afhankelijke vragen; ook hierin staat de *coniunctivus*

- de pronomina en adverbia van de *oratio obliqua* veranderen mee precies zoals in het Nederlands
- alle pronomina die slaan op de persoon wiens woorden worden aangehaald, krijgen in de indirecte rede gewoonlijk de vorm van een reflexief pronomen

10 Tekstsamenhang

In de voorafgaande hoofdstukken is uitgebreid ingegaan op de interne structuur van de Latijnse *zin* en de grammaticale verschijnselen die op dat niveau een rol spelen. In dit hoofdstuk zullen we tot slot de aandacht richten op de structuur van de *tekst* en de verschillende middelen waarover het Latijn beschikt om tekststructuur duidelijk te maken.

Onder een **tekst** verstaan we een reeks taaluitingen die onderling samenhangen doordat ze samen een bepaald communicatief doel dienen. Deze onderlinge samenhang kan van verschillende aard zijn. Een eerste vorm van samenhang die we kunnen onderscheiden is **referentiële samenhang** (ook wel lexicale samenhang genoemd). Het gaat hierbij om relaties tussen **referenten** (dat wil zeggen personen, dingen, zaken) waarnaar in opeenvolgende taaluitingen verwezen wordt. Zo bestaat er in voorbeeld (1) een referentieel verband tussen *is* en *Proca*: het **anaforische pronomens** (terugwijzend voornaamwoord) *is* in de tweede taaluiting verwijst terug naar de referent *Proca* in de eerste taaluiting. Referentiële verbanden en de daarvoor gebruikte grammaticale middelen vormen het onderwerp van § 10.1.

- (1) *Proca deinde regnat. is Numitorem atque Amulium procreat*
(‘Hierna regeerde Proca. Hij bracht Numitor en Amulius voort’,
Liv. 1.3.10)

Naast referentiële relaties zijn voor de samenhang van een tekst met name ook **coherentierelaties** van belang. Hierbij gaat het niet om relaties tussen afzonderlijke referenten van verschillende taaluitingen, maar om de relaties tussen die taaluitingen *als geheel* (of tussen nog grotere tekstdelen). Zo kan een taaluiting een *toelichting* geven op een andere taaluiting; daarop een *voorbereiding* vormen; er een *conclusie* uit trekken; er een *tegenstelling* mee vormen et cetera. Coherentierelaties kunnen impliciet blijven in een tekst (we spreken dan van **asyndeton**, zie voorbeeld (3)), maar ook expliciet worden uitgedrukt, zoals het geval is in voorbeeld (2), waar *nam* aangeeft

dat de bijbehorende taaluiting een rechtvaardiging vormt van (of een argument vormt bij) de voorafgaande taaluiting.

(2) times ecastor; *nam* palles male

(‘je bent bang, bij castor; want je ziet verschrikkelijk bleek’, Pl. *Cas.* 982)

(3) times ecastor; palles male (asyndeton)

In § 10.2 komt een aantal grammaticale verschijnselen aan de orde die op een of andere manier te maken hebben met (en beschreven kunnen worden in termen van) coherentierelaties en hiërarchische tekststructuur. In § 10.3 staan we nog even apart stil bij de tekst-structurende functie van tijden in narratieve teksten, een onderwerp dat ook in hoofdstuk 6 al kort aan de orde kwam.

10.1 Referentiële samenhang

De lineaire structuur van een tekst (de samenhang van zin tot zin) wordt voor een belangrijk deel bepaald door wat we hierboven ‘referentiële samenhang’ hebben genoemd, dat wil zeggen samenhang tussen afzonderlijke referenten in opeenvolgende taaluitingen. Net als andere talen beschikt het Latijn over een aantal verschillende uitdrukkingsmiddelen om duidelijk te maken dat terugverwezen wordt naar een referent die al bekend is uit de voorafgaande context (**anatorische referentie**, zie voorbeeld (1) hierboven), of dat een referent in de direct volgende context zal terugkeren (**kataforische referentie**). Het specifieke taalmiddel dat gekozen wordt voor een anatorische verwijzing lijkt sterk bepaald door de mate waarin de referent uit het voorafgaande bekend verondersteld mag worden. Als de identiteit van de referent volstrekt duidelijk is uit het voorafgaande (of, in meer technische termen, als de referent sterk **topicaal** is⁵⁰), kan het Latijn deze referent vaak gewoon weglaten. Dit is bijvoorbeeld het geval in (4), waar het subject van *persuasit* in zin 3 weg kan blijven, omdat de betreffende referent ook in de twee voorafgaande zinnen al een rol speelde en daardoor voldoende identificeerbaar is. Het onuitgedrukt blijven van een referent geven we in dit voorbeeld aan met het symbool [Ø].⁵¹

(4) (ZIN 1) apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus *Orgetorix*. (ZIN 2) *is* M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent ... (ZIN 3) *id*

hoc facilius iis persuasit [Ø], quod undique loci natura Helvetii continentur

((ZIN 1) Bij de Helvetiërs was *Orgetorix* verreweg de aanzienlijkste en rijkste man. (ZIN 2) *Hij* smeedde, tijdens het consulaat van M. Messala en M. Piso, begerig als hij was naar het koningschap, een complot met de edelen en wist zijn stamgenoten ertoe te bewegen met alles wat zij bezaten het land te verlaten ... (ZIN 3) Hiervan wist *hij* [Ø] de Helvetiërs des te gemakkelijker (= *hoc facilius*) te overtuigen, omdat de Helvetiërs aan alle kanten door natuurlijke grenzen omsloten worden', Caes. *Gal.* 1.2.1)

Is een referent weliswaar bekend uit het voorafgaande, maar daar pas voor het eerst als nieuwe referent (we zeggen ook wel: als **focus**) geïntroduceerd, dan treffen we gewoonlijk een **anatorisch pronom** aan. Meestal gaat het hierbij om het anatorische pronom *is* of de twee 'demonstratieve' pronomina *hic* en *ille*. Zo wordt in voorbeeld (4) hierboven in de tweede zin voor het anatorische pronom *is* gekozen om te verwijzen naar een referent (*Orgetorix*) die in de voorafgaande zin voor het eerst in de tekst geïntroduceerd wordt; of, anders geformuleerd, een referent die in de voorafgaande zin de status van focus heeft. Evenzo verwijst in voorbeeld (1) het anatorische *is* naar een referent uit de voorafgaande zin (*Proca*) die daar focus-status heeft. Een vergelijkbaar voorbeeld met het anatorisch gebruikte pronom *hic* is (5).

(5) *sacra suosque tibi commendat Troia penates:*

hos cape fatorum comites, his moenia quaere

('Troje vertrouwt jou zijn heilige voorwerpen en Penaten toe; neem *ze* mee als je lotgenoten, ga een stad voor *ze* zoeken', Verg. *A.* 2.292-293)

De anatorische middelen *hic* en *is* lijken min of meer door elkaar heen gebruikt te kunnen worden. De gebruikswijze van *ille* is daarentegen specifiek en wordt met name gebruikt wanneer binnen één en dezelfde scène of paragraaf, waarin sprake is van twee topicale referenten, het perspectief verschuift van de ene naar de andere referent en er dus ambiguïteit dreigt (*ille* = de ander dan degene over wie ik het had; of: het andere dan waar ik het over had). Een voorbeeld is (6), waarin deze functie van *ille* nog versterkt wordt door het adverbium *contra*.

(6) (Plinius houdt een verhandeling over de *leontophonos*, een mythisch dier dat geacht werd leeuwen te kunnen doden)

haud immerito igitur odit leo [leontophonon] visumque frangit et citra morsum exanimat; *ille* contra urinam spargit, prudens hanc quoque leoni exitialem

(‘Dus niet ten onrechte haat de leeuw hem [nl. de leeuwendoder; het object is bekend en blijft hier onuitgedrukt] en verplettert hem wanneer hij hem gezien heeft en probeert hem te doden zonder in hem te bijten; *hij nu* [de leeuwendoder] verweert zich door hem [de leeuw] met urine te besproeien, wetend dat ook die dodelijk is voor de leeuw’, Plin. *Nat.* 8.136)

Voor de voortzetting van een referent in een volgende zin kan in het Latijn tot slot ook nog het pronomen relativum gebruikt worden. Een dergelijk anaforisch gebruik van het relativum aan het begin van een nieuwe hoofdzin wordt ook wel aangeduid met de term **relatieve aansluiting**. Voorbeelden zijn (7) en (8).

(7) perutiles Xenophontis libri sunt; *quos* legite, quaeso, studiose, ut facitis

(‘De boeken van Xenophon zijn zeer nuttig. Blijf *die* zeer aandachtig lezen, vraag ik jullie, zoals jullie nu ook al doen’, Cic. *Sen.* 59)

(8) (binnen een indirecte rede van de Galliër Ambiorix) non facile Gallos Gallis negare potuisse ... *quibus* quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris

(‘...; ze hadden als Galliërs tegen Galliërs niet makkelijk nee kunnen zeggen ...; maar omdat hij inmiddels aan zijn plicht tegenover *hen* (= de mede-Galliërs) voldaan had, kon hij nu weer rekening houden met wat hij verschuldigd was aan de gunsten van Caesar’, Caes. *Gal.* 5.27.6-7)

Samengevat kunnen we stellen dat de referentiële samenhang binnen een passage tot uiting kan worden gebracht door middel van het steeds minder expliciet noemen van een bepaalde referent, volgens een schaal die verloopt van zeer expliciet (bijvoorbeeld een eigenaam of substantivum) tot geheel impliciet (zero anaphora). Andersom is het zo dat het begin van een nieuw tekstgedeelte (bij een breuk in de tekstsamenhang) gemarkeerd kan worden door een nieuwe of al bekende referent expliciet te vermelden. In de volgende paragraaf zullen we zien dat de betreffende referent dan bij voorkeur vooraan in de zin staat.

10.2 Coherëntierelaties en hiërarchische tekststructuur: connectoren en woordvolgorde

Zoals gezegd wordt de samenhang in een tekst voor een groot deel bepaald door coherëntierelaties. Deze relaties betreffen de functie van een tekstsegment ten opzichte van een ander tekstsegment. Voorbeelden van dergelijke functies zijn ‘voorbereiding’, ‘uitleg’, ‘rechtvaardiging’, ‘motivatie’, ‘weerlegging’, ‘overgang naar uitweiding’, ‘terugkeer naar de hoofdlijn’ et cetera. De tekstsegmenten waartussen deze relaties gelegd worden kunnen de omvang hebben van een zin, maar ook omvangrijker zijn, bijvoorbeeld een paragraaf.

Coherëntierelaties kunnen impliciet blijven in een tekst, maar vaak worden ze expliciet gemarkeerd door een **connector**. In hoofdstuk 1 omschreven we een connector als een woord dat zelfstandige zinnen (of groepen van zinnen) met elkaar verbindt, waarbij connectoren nadrukkelijk onderscheiden werden van **subordinatoren** en **coördinatoren**. Deze drie typen verbindingsmiddelen worden gewoonlijk tezamen aangeduid als ‘voegwoorden’ (**conjuncties**; ook wel **connectieve partikels**). Toch verschillen hun functies nogal van elkaar. We zetten de verschillen op een rij:

subordinatoren (onderschikkende voegwoorden)

Subordinatoren zijn connectieve partikels die bijzinnen verbinden met hoofdzinnen. Subordinatoren kunnen een satelliet-bijzin inleiden (bijvoorbeeld een causale of concessieve bijzin; *quia*, *si*, *etsi*, finaal *ut*, etc.) of een argument-bijzin (bijvoorbeeld *ut* en *quod* in uitdrukkingen als *accidit ut* en *necesse est ut*; merk op dat *ut* en *quod* in beide typen bijzinnen op kunnen treden).

(9) (*satelliet-bijzin*)

quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt

(‘omdat de ware aard onveranderlijk is, daarom zijn echte vriendschappen voor altijd’, Cic. *Amic.* 32)

(10) (*argument-bijzin*)

ad Appii Claudii senectutem accedebat, *ut* caecus esset

(‘bij de hoge leeftijd van Appius Claudius kwam nog *dat* hij blind was’, Cic. *Sen.* 16)

coördinatoren (nevenschikkende voegwoorden)

Coördinatoren zijn connectieve partikels die binnen één en dezelfde zin zinsdelen met eenzelfde semantische en syntactische functie

verbinden. De verbonden zinsdelen kunnen de vorm hebben van een nominale constituent, maar ook van een hele predikatie. Voorbeelden van coördinatoren in het Latijn zijn *et*, *sed* en *aut*.

- (11) *cape stilum et tabellas*
(‘neem de stift *en* het schrijftafeltje’, Pl. *Bac.* 728)
- (12) *num tibi aut stultitia accessit aut superat superbia?*
(‘had jij een vlaag van verstandsverbijstering *of* krijgt je trots de overhand?’, Pl. *Am.* 709)

connectoren

Connectoren zijn connectieve partikels die de relatie tussen zelfstandige zinnen of nog grotere teksteenheden duidelijk maken. Deze relaties kunnen van allerlei aard zijn: van tamelijk specifiek semantisch (bijvoorbeeld causaal, adversatief, consecutief, continuatief) op een lokaal tekstniveau (dat wil zeggen tussen twee zinnen); tot (semantisch gezien) relatief vaag en structurerend op een globaal tekstniveau (dat wil zeggen tussen grotere teksteenheden dan zinnen). Voorbeelden van veelgebruikte connectoren in het Latijn zijn *nam*, *igitur*, *ergo*, *at* en *autem*. Ook de coördinatoren *et* en *sed* kunnen als connector gebruikt worden.

De volgende voorbeelden illustreren het gebruik van connectoren voor het markeren van coherentierelaties op een tamelijk lokaal tekstniveau (tussen afzonderlijke zinnen).

- (2) *times ecastor; nam pales male*
(‘je bent bang; *want* je ziet verschrikkelijk bleek’, Pl. *Cas.* 982)
- (13) *concedo esse deos; doce me igitur unde sint, ubi sint, quales sint ...*
(‘ik erken dat de goden bestaan; leer me *dan/dus* hun herkomst, hun verblijfplaats, hun aard ...’, Cic. *N.D.* 1.65)
- (14) *versae inde ad Tiberium preces. et ille varie disserebat de magnitudine imperii*
(‘vervolgens richtten de smeekbeden zich tot Tiberius. *En* hij belichtte van alle kanten de grootheid van het rijk’, Tac. *Ann.* 1.11)

De connector *nam* signaleert dat de teksteenheid waar het deel van uitmaakt fungeert als *ondersteunende* (d.w.z. uitbreidende, verklaarende, motiverende, etc.) informatie bij een meer centrale teksteenheid. In het eerder geciteerde voorbeeld (2) geeft *nam* bijvoorbeeld aan dat de taaluiting waar het deel van uitmaakt een rechtvaardig-

ging vormt van (of een argument vormt bij) de voorafgaande taaluiting. *Igitur* doet in feite precies het omgekeerde: het markeert de overgang naar een *centrale* teksteenheid, nadat in de voorafgaande context een voorbereidende, uitweidende of anderszins ondersteunende (d.w.z. niet-centrale) opmerking is gemaakt. In (13) fungeert de teksteenheid die voorafgaat aan de *igitur*-eenheid als voorbereiding op/ opmaat naar/ voorwaarde voor de centrale teksteenheid met *igitur*. In de *igitur*-zin wordt dan beschreven wat er volgt uit die voorwaarde. En in (14) zien we hoe *et* een continuatieve coherentie-relatie kan markeren (twee opeenvolgende stadia in het verhaal, die overigens wel met elkaar te maken hebben).

Hoe deze en andere connectoren ook een functie kunnen hebben op een meer globaal tekstniveau, als markeerders van de macrostructuur van een tekst, kunnen we illustreren aan de hand van een passage uit het *Bellum Iugurthinum* van Sallustius. Voor de tekst en vertaling, zie p. 144-145.

Analyse van de structuur van Sallustius Jug. 95-96.1

Met de aankomst van Sulla op de plaats van handeling (Noord-Afrika) start in caput 95 een nieuwe episode in Sallustius' beschrijving van de Jugurthijnse oorlog. Deze belangrijke breuk in de thematische structuur van het verhaal wordt expliciet gemarkeerd door de connector *ceterum*. De samenstellende onderdelen van de complexe structuur van c. 95-96.1 zijn in de tekst op p. 144-145 voor het gemak genummerd van [1] tot en met [7]. De segmenten [4] en [5] zouden in nog kleinere segmenten onderverdeeld kunnen worden (er is sprake van coördinatie van kleinere eenheden), maar dat is omwille van de overzichtelijkheid achterwege gelaten.

De segmenten [1] tot en met [7] variëren in omvang en kunnen ook onderling gecombineerd worden tot grotere eenheden: uit kleine communicatieve eenheden worden steeds grotere eenheden opgebouwd. We hebben derhalve te maken met een **hiërarchische structuur**.

Segment [1] in c. 95 is op zichzelf een afgerond geheel. In technisch taalkundige termen spreekt men wel van een afgeronde *move* ('stap'), waarna in principe een nieuwe, volgende *move* begonnen kan worden, die thematisch gezien aansluit bij de voorafgaande *move*. Alvorens echter tot deze tweede narratieve 'stap' over te gaan, besluit Sallustius om een descriptieve uitweiding in te lassen waarin hij Sulla, een van de hoofdrolspelers in zijn verhaal, nader introduceert.

Sallustius, *Bellum Iugurthinum* 95-96.1

1. **Ceterum**, dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Romae relictus erat.

2. **Sed** quoniam nos tanti viri res admonuit,
 3. idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere.
 4. Neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna, optime et diligentissime omnium qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur.

5. **Igitur** Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia prope iam extincta maiorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis iuxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior; otio luxuriose esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxime pecuniae largitor. Atque illi felicissimo omnium ante civilem victoriam numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere, fortior an felicior esset.

6. **Nam** postea quae fecerit, incertum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

7. **Igitur** Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, ...

1. **Maar** terwijl nu deze krijgsepisode zich afspeelde, kwam de quaestor Lucius Sulla in de legerplaats aan met een omvangrijke ruitertij; om deze bijeen te brengen uit Latium en van de bondgenoten was hij in Rome achtergelaten.

2. **Maar** aangezien het onderwerp ons op zo'n belangrijk personage brengt,
 3. lijkt het op zijn plaats met enkele woorden iets te zeggen over zijn karakter en levensstijl.
 4. Immers, enerzijds hebben wij niet het voornemen elders over Sulla's handel en wandel te spreken, anderzijds heeft L. Sisen-na, die het best en het nauwkeurigst van allen die hierover geschreven hebben Sulla's daden heeft behandeld, naar mijn mening met niet voldoende vrijmoedigheid gesproken.

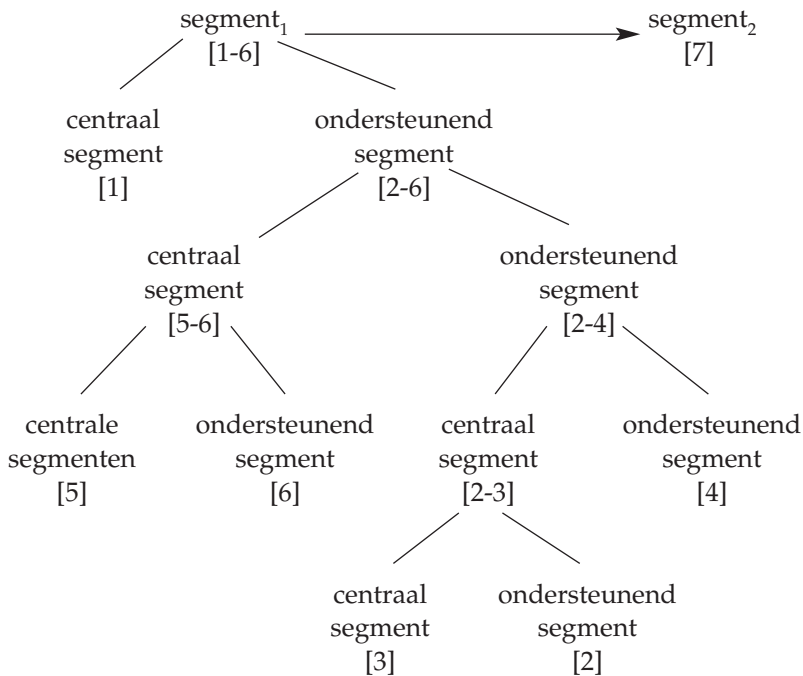
5. Sulla **dus** was een edelman uit een patricisch geslacht, maar van een tak waarvan de glans reeds vrijwel geheel was verdwenen door het gebrek aan energie van zijn voorouders. Hij was evenzeer in de Griekse als in de Latijnse letteren ervaren, een man van enorme geestkracht, belust op genot maar nog meer op roem.
 In zijn vrije tijd hield hij van uitspattingen, maar toch hield zijn zucht naar genot hem nooit af van zijn werk, zij het dat hij zich in zijn huwelijksleven fatsoenlijker had kunnen gedragen.
 Hij was welsprekend, geslepen en toch gemakkelijk in de omgang, onvoorstelbaar ondoorgrondelijk in het huichelen, vrijgevig in alles en vooral in geldzaken.
 En hem, de door het geluk meest begunstigde van allen, is vóór zijn overwinning in de burgeroorlog nooit meer geluk ten deel gevallen dan hem op grond van zijn inzet toekwam; en velen hebben zich afgevraagd of hij meer moed of meer geluk had.

6. **Want** wat zijn handelingen na zijn overwinning betreft: ik weet niet of ik hierover meer met schaamte of met leedwezen moet spreken.

7. **Welnu dus**, Sulla, nadat hij, zoals boven is vermeld, met de ruitertij in Africa en in het kamp van Marius was aangekomen, ...

Deze uitweiding omvat de eenheden [2] tot en met [6] en wordt geïntroduceerd door de connector *sed*, die hier fungeert als signaal dat de vigerende verhaallijn tamelijk abrupt afgebroken wordt en aandacht gevraagd wordt voor iets anders. Het geheel van de eenheden [2] tot en met [6] kan dus in feite beschouwd worden als een complex tekstsegment dat *als geheel* een ondersteunende functie heeft bij de hoofdlijn van het verhaal. Deze hoofdlijn wordt pas weer opgepakt met segment [7], de volgende *move* op de hoofdlijn van het verhaal, die zelf vervolgens ook weer een complexe structuur zal blijken te hebben (niet afgedrukt).

Hiermee hebben we de structuur van de passage op het hoogste hiërarchische niveau geanalyseerd. Hierna kunnen we ook de interne structuur van het ondersteunende segment (we kunnen ook zeggen: de ondersteunende *move*) [2-6] nader analyseren. Hoe de structuur van deze ondersteunende *move* in elkaar zit, laat zich het best uitleggen aan de hand van de volgende figuur.

Het ondersteunende segment [2-6] bestaat uit een centraal segment [5-6] (de feitelijke beschrijving van Sulla) en een ondersteunend segment [2-4]: het complex [2-4] fungeert als een voorbereiding op, en rechtvaardiging van, het feit dat er een beschrijving van de persoon Sulla gaat volgen.

Op het laagste niveau van de hiërarchische structuur kunnen we de segmenten [5-6] en [2-4] dan tenslotte nog beschrijven als configuraties van centrale en ondersteunende segmenten van het kleinste soort (met de omvang van één enkele zin).

Wat nu vooral opvalt is dat op alle 'naden' van de tekst, dus bij de belangrijke breuken in de structuur, connectoren optreden. Zij helpen de lezer als het ware om zijn weg te vinden in de ingewikkelde hiërarchische structuur van de tekst. Ze geven aan hoe een bepaald tekstsegment verbonden is met een ander tekstsegment of met de tekst als geheel. Je zou de connectoren dus kunnen vergelijken met wegwijzers in een ingewikkeld wegennet, of met de 'u bevindt zich hier'-pijl op een stadsplattegrond.

Aan het begin van de episode in c. 95 staat *ceterum*, een signaal dat we een vorige scène verlaten en een andere betreden. Voordat deze scène goed en wel op gang is, onderbreekt de verteller Sallustius zijn verhaal echter voor een ingelaste persoonsbeschrijving. Het signaal hiervoor is *sed*. Dit ingebedde segment, dat loopt van eenheid [2] tot en met [6], begint in [2-4] met een rechtvaardiging en motivatie voor het onderbreken van het verhaal, alvorens de feitelijke beschrijving begint: de verteller lijkt hier opnieuw afgedwaald. *Igitur* vormt vervolgens het signaal dat de beschrijving nu daadwerkelijk gaat volgen: binnen [2-6] is [5] de centrale eenheid.

De beschrijving zelf bestaat uit een serie gecoördineerde kleinere segmenten, waarvan het laatste in de ogen van de auteur een nadere uitwerking behoeft: de opmerking dat Sulla's fortuin en inzet vóór zijn overwinning in de burgeroorlog gelijk opgingen, zou bij de lezer de vraag op kunnen roepen hoe het dan zat met de situatie *na* die overwinning, toen Sulla dictator geworden was. Met het *nam*-segment in [6] rechtvaardigt de auteur zich voor het feit dat hij hierover zwijgt; we zagen al dat *nam* een typisch signaal is voor het optreden van een ondersteunend (uitleggend, motiverend, rechtvaardigend) tekstsegment.

Met het tweede *igitur* keren we dan ten slotte weer terug naar de hoofdlijn van het verhaal, naar het punt waar het verhaal onderbroken werd voor de ingebedde persoonsbeschrijving. In het Nederlands zouden we *igitur* kunnen vertalen met 'welnu dan', in het Frans met 'alors'. Merk op dat de functie van *igitur* in segment [5] en segment [7] in wezen niet verschilt van die in voorbeeld (13). Zowel in het Sallustius-fragment als in voorbeeld (13) markeert *igitur* de overgang naar een *centrale* teksteenheid, nadat in de voorafgaande context een voorbereidende, uitweidende of anderszins ondersteunende (d.w.z. niet-centrale) opmerking is gemaakt. De

meer specifieke semantische waarde van ‘gevolg’ die aanwezig lijkt te zijn wanneer *igitur* lokaal gebruikt wordt (dat wil zeggen tussen twee opeenvolgende zinnen), is op het globalere tekstniveau veel minder sterk aanwezig: *igitur* is dan vooral een tekststructureerder geworden. Iets vergelijkbaars geldt voor de ‘adversatieve’ connector *sed*, zoals deze voorkomt in segment [2] van het Sallustius-fragment.

Op globaal tekstniveau zijn de relaties tussen de verschillende tekstsegmenten dus slechts vaag ‘causaal’ of ‘adversatief’ te noemen. De causaliteit en adversativiteit waar op dit niveau sprake van is, is van een heel andere aard dan causaliteit en contrast tussen standen van zaken in de beschreven wereld (het type ‘doordat/omdat het regent, worden de straten nat’, of ‘ik wilde je bellen, maar mijn beltegoed was op’). De ‘causale’ relaties op het globale tekstniveau hebben namelijk te maken met het onderscheiden tussen centrale en ondersteunende tekstsegmenten (*igitur* en *nam*); de ‘adversatieve’ met het aangeven van relatief grote breuken in de voortgang van het verhaal of betoog (*ceterum*, *sed*), of met kleinere verschuivingen in de thematische ontwikkeling ervan (*autem*, niet in dit fragment). Een voorbeeld van de tekststructureerende functie van *autem* is (15). In dit voorbeeld, afkomstig uit een redevoering van Cicero, zien we hoe binnen één paragraaf iedere verandering van het **discourse topic**⁵² (iedere **discourse topic shift**) expliciet gesignaleerd wordt door het partikel *autem*, waarbij het betreffende discourse topic gewoonlijk de eerste positie in de zin krijgt.

- (15) ... nautae coacti fame radices palmarum agrestium ... colligebant, et iis miseri perditique alebantur. Cleomenes *autem* ... totos dies in litore tabernaculo posito perpotabat. ecce *autem* repente, ebrio Cleomene esurientibus ceteris, nuntiatum piratarum esse naves in portu Odysseae ... nostra *autem* classis erat in portu Pachyni. Cleomenes *autem* ... speravit ...
 (‘De zeelui (*nautae*), door honger gedreven, verzamelden de wortels van wilde palmen en probeerden zich hier in hun ellendige wanhoop mee in leven te houden. Cleomenes nu (*Cleomenes autem*) bracht hele dagen drinkend door in zijn tent op het strand. En zie (*ecce autem*), terwijl Cleomenes dronken was en de overigen crepeerden, kreeg men plotse-
 ling het bericht dat zich in de haven van Odyssea piratenschepen bevonden ... Onze vloot nu (*nostra autem classis*) lag in de haven van Pachynus. En Cleomenes (*Cleomenes autem*) hoopte ...’, Cic. Ver. 5.87)

Over de passage Sallustius *Bellum Iugurthinum* 95-96.1 kan nog een aantal andere opmerkingen worden gemaakt.

Allereerst is opvallend dat in deze tekst het gebruik van connectoren bij grote breuken in de structuur vrijwel steeds ondersteund wordt door andere tekststructurende middelen, zoals het gebruik van **recapitulerende bijzinnen**, of het effectief inzetten van het middel van de **woordvolgorde** (voor dit laatste zie ook voorbeeld (15) hierboven).

- segment [1]: de recapitulerende bijzin *dum ea res geritur*
- segment [5]: de nadrukkelijke vooropplaatsing van het discourse topic *Sulla*
- segment [6]: het naar voren (en uit de syntactische structuur van de hoofdzin) halen van de constituent *postea quae fecerit*
- segment [7]: het nadrukkelijk vooropplaatsen van het discourse topic *Sulla*, ondanks dat hij genoegzaam bekend is uit het voorafgaande en een zero-verwijzing (zie § 10.1) of een anaforisch pronomen om die reden in principe ook tot de mogelijkheden zou hebben behoord; de grote breuk in de tekststructuur vraagt hier klaarblijkelijk om een ‘zwaarder’ middel

Op de Latijnse **woordvolgorde** zullen we hier niet al te uitgebreid ingaan. Kenmerkend voor de woordvolgorde in het Latijn is in ieder geval dat deze slechts in beperkte mate bepaald wordt door puur syntactische regels van het type ‘subject komt voor object komt voor persoonsvorm’, zoals dat in het Nederlands wel het geval is (zie hoofdstuk 2, p. 21). De eerste plaats in de Latijnse zin (afgezien van subordinatoren, connectoren, e.d.) wordt gewoonlijk bezet door constituenten die topic zijn (vooral wanneer sprake is van een *discourse topic shift*), door constituenten die in een bepaald contrast verwickeld zijn, of door focus-constituenten die extra nadruk hebben (emfase). Als ze geen extra nadruk hebben staan focale elementen gewoonlijk juist achteraan in de zin, hoewel deze positie ook vaak wordt gevuld door het verbum finitum (persoonsvorm), ongeacht of dit zelf focaal is. Dit maakt dat de woordvolgorde in het Latijn met name aan het begin van de zin, als markering van *discourse topic shifts*, bijdraagt aan de uitdrukking van de tekstuele samenhang, zoals geïllustreerd wordt door voorbeeld (15) hierboven.

Een tweede opmerking betreft de aard van de breuken in de structuur van het geciteerde Sallustius-fragment. Zoals we gezien hebben is de passage extreem rijk aan connectoren (en andere tekststructurende middelen), zeker in vergelijking met wat gebruike-

lijk is in narratieve teksten. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de ingewikkelde hiërarchische structuur van het betreffende fragment, die het gevolg is van het feit dat het hier niet om een doorlopend verhaal gaat, maar het narratieve teksttype afgewisseld wordt met auteurscommentaar (in segment [2-4]) en met het descriptieve teksttype (segment [5-6]). Een dergelijke afwisseling van teksttypen zorgt voor relatief grote breuken, die klaarblijkelijk om expliciete en zware markering vragen.

Tot slot kan nog opgemerkt worden dat we *enim* (zie segment 4) niet tot de connectoren in strikte zin rekenen. Segment [4] fungeert weliswaar als rechtvaardiging en ondersteuning bij segment [2-3], maar de functie van *enim* is in feite een andere dan het expliciet markeren van deze coherentierelatie. In tegenstelling tot bijvoorbeeld *nam* markeert *enim* niet een relatie tussen twee tekstsegmenten, maar eerder een relatie tussen spreker en hoorder (of schrijver en lezer). Het verwijst daarmee dus naar de niet-verbale, **communicatieve situatie** waarin de zin optreedt. *Enim* kan het best omschreven worden als een consensus-partikel dat een beroep doet op gedeelde kennis van de lezer, en daarmee op diens betrokkenheid, coöperatie of inlevingsvermogen. In het Nederlands laat de specifieke waarde van *enim* zich goed parafraseren met uitdrukkingen als ‘dat ben je toch met me eens?’ of ‘dat weet je toch ook?’, in het Engels met de *tag question* ‘isn’t it?’. Als zodanig is *enim* overigens wel heel verenigbaar met de coherentierelatie van rechtvaardiging en ondersteuning. Vergelijk hiervoor het volgende paar voorbeelden, waarin in beide gevallen de tweede zin een uitleg geeft bij de eerste.

- (16) iam eum, ut puto, videbo; misit *enim* puerum se ad me venire
(‘ik zal hem binnenkort denk ik zien; hij heeft immers/zoals je weet een bediende gestuurd met de mededeling dat hij naar mij toe komt’, Cic. *Att.* 10.16.5)
- (2) times ecastor; *nam* pales male
(‘je bent bang, want je ziet verschrikkelijk bleek’, Pl. *Cas.* 982)

Van causaliteit, rechtvaardiging of ondersteuning is echter duidelijk geen sprake in een voorbeeld als (17), waarin *enim* in het Nederlands vrijwel onvertaalbaar is (parafrase: ‘zoals jullie uit eigen ervaring weten’).

- (17) artifices scaenici ... hoc indicio imitantur verecundiam: deiciunt *enim* vultum, verba submittunt, figunt in terram oculos et deprimunt

(‘toneelspelers beelden op de volgende manier verlegenheid uit: ze slaan ENIM hun ogen neer, spreken met zachte stem en houden hun blik stijf op de grond gericht’, Sen. Ep. 11.7)

Samengevat kunnen we zeggen dat connectoren (*nam, autem, igitur, sed, et*, etc.) expliciete markeerders zijn van coherentierelaties, wat inhoudt dat ze expliciet aangeven wat de relatie is van een bepaald tekstdeel ten opzichte van een ander tekstdeel. In deze functie kunnen de betreffende woorden optreden op een lokaal niveau van de tekst (tussen twee zelfstandige zinnen), of op een globaal niveau (tussen grotere tekstsegmenten). In het laatste geval vervullen ze in feite een functie in het markeren van de macrostructuur van de tekst en worden ze ook wel **discourse markers** genoemd. Connectoren moeten enerzijds niet verward worden met subordinatoren en coördinatoren, anderzijds niet met woorden zoals *enim*, waarvan de feitelijke functie het sturen van de communicatieve interactie tussen spreker en hoorder (of schrijver en lezer) is.

10.3 De tekststructurende functie van tijden

In hoofdstuk 6, § 6.2 is al kort aangestipt hoe het verschil in semantische waarde tussen het Latijnse perfectum en imperfectum in verhalende teksten gebruikt kan worden om onderscheid aan te brengen tussen voorgrondinformatie en achtergrondinformatie. In narratieve teksten kunnen we dus ook het gebruik van tijden (en vooral de onderlinge afwisseling ervan) beschouwen als een manier om een specifieke vorm van hiërarchische tekststructuur uit te drukken. In deze paragraaf zullen we, aan de hand van het volgende fragment uit Caesars *De Bello Gallico* (5.44), nader kijken naar deze tekststructurende functie van tijden.

Erant in ea legione fortissimi viri, centuriones, qui primis ordinibus appropinquant, Titus Pullo et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de locis summis simultatibus contendebant. Ex his Pullo, cum acerrime ad munitiones pugnaretur, “Quid dubitas,” inquit, “Vorene? aut quem locum tuae probandae virtutis exspectas? hic dies de nostris controversiis iudicabit.” Haec cum dixisset, procedit extra munitiones quaque pars hostium confertissima est visa irrupit. Ne Vorenus quidem tum sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto Pullo pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traicit; quo per-

cusso et exanimato hunc scutis *protegunt*, in hostem tela universi *coniciunt* neque *dant* regrediendi facultatem. *Transfigitur* scutum Pulloni et verutum in balteo *defigitur*. *Avertit* hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram *moratur* manum, impeditumque hostes *circumsistunt*. *Succurrit* inimicus illi Vorenius et laboranti *subvenit*. Ad hunc se confestim a Pullone omnis multitudo *convertit*: illum veruto *arbitrantur* occisum. Gladio comminus rem *gerit* Vorenius atque uno interfecto reliquos paulum *propellit*; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem *concidit*. Huic rursus circumvento *fert* subsidium Pullo, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones *recipiunt*. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque *versavit*, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

‘Er waren in dat legioen zeer dappere mannen, centurio’s, die bijna bevorderd zouden worden tot de eerste rang, Titus Pullo en Lucius Vorenius. Zij hadden onderling voortdurend strijd over wie van hen de beste was, en ieder jaar waren ze in een concurrentiestrijd verwickeld om de hoogste posities. Van hen tweeën zei Pullo, toen er bij de vestingwerken hevig gevochten werd: “Wat aarzel je nog, Vorenius? Op welke gelegenheid wacht je nog om je dapperheid te bewijzen? Deze dag zal een beslissing brengen in onze geschillen.” Na deze woorden treedt hij buiten de verschansing en stort zich op de plek waar de vijanden het dichtst opeengepakt leken. Dan blijft ook Vorenius niet meer binnen de wal, maar uit angst voor wat iedereen van hem zal denken volgt hij hem op korte afstand. Als de afstand niet meer zo groot is, gooit Pullo zijn lans naar de vijanden en doorboort één van hen die voor de rest uitloopt; als deze getroffen is en het leven heeft gelaten, bedekken de vijanden hem met hun schilden en werpen ze allemaal hun lansen naar de vijand, en geven hem niet de gelegenheid om zich terug te trekken. Het schild van Pullo wordt doorboord en de werpspies blijft steken in zijn gordel. Deze gebeurtenis verschuift de zwaardschede en belemmert zijn rechterhand als hij zijn zwaard probeert te trekken, en de vijanden omsingelen hem waardoor hij niet weg kan. Hem snelt zijn rivaal Vorenius te hulp en hij staat hem bij in zijn benarde toestand. Nu richt de hele meute zich terstond op hem, terwijl ze zich van Pullo afwenden: ze denken dat hij door de werpspies gedood is. Met zijn zwaard vecht Vorenius, man tegen man, en nadat hij er één gedood heeft, drijft hij de anderen een beetje voor zich uit; terwijl hij ze iets te gretig achterna gaat, komt hij in een kuil terecht en valt hij. Als hij dan op zijn beurt omsingeld is, komt Pullo hem te hulp, en

met zijn tweeën trekken ze zich ongedeerd terug binnen de verschansingen, flink wat gedode vijanden achter zich latend, waarmee ze zeer grote roem oogsten. En zo heeft het lot met beide mannen in hun rivaliteit en in de strijd een spel gespeeld, zodat de een de ander, hoewel ze elkaars vijanden waren, geholpen en gered heeft, en niet kon worden vastgesteld wie van hen beiden de ander in dapperheid leek te overtreffen.’ (Caes. *Gal.* 5.44)

10.3.1 *Verhaalstructuur: voorgrond en achtergrond*

Verhalen zijn gewoonlijk opgebouwd uit segmenten die niet allemaal even centraal zijn voor de voortgang van het verhaal. In de centrale tekstdelen worden de opeenvolgende gebeurtenissen verteld die tezamen de ‘rode draad’ van de vertelling vormen: de **voorgrond** of **narratieve hoofdlijn** van het verhaal. Aan het slot van het vijfde boek van *De Bello Gallico* zijn dat bijvoorbeeld de opeenvolgende gebeurtenissen in het kader van de belegering van de winterkampen. Daarnaast zijn er echter ook minder centrale passages, waarin de achtergrondinformatie wordt gegeven die de lezer nodig heeft om het verhaal te kunnen volgen. In deze achtergrondpassages worden bijvoorbeeld bepaalde personen (of zaken) geïntroduceerd die een rol spelen in het verhaal; of ze bevatten motivaties voor, gevolgen van, of uitleg bij, de voorgrondgebeurtenissen.

Ook *binnen* de narratieve hoofdlijn van een vertelling worden niet alle gebeurtenissen op dezelfde manier gepresenteerd. Er treden versnellingen en vertragingen op, waarbij gebeurtenissen globaler of juist gedetailleerder worden beschreven. Deze verschillen in de presentatie van de voorgrondgebeurtenissen zijn er, samen met de afwisseling van voorgrond- en achtergrondpassages, verantwoordelijk voor dat de structuur van een verhaal niet strikt lineair, maar hiërarchisch is: in literaire teksten zijn verhalen gewoonlijk niet vlak, maar vertonen een zeker reliëf.

Het hiervoor geciteerde fragment over de uitbraak uit het legerkamp van de *centuriones* Pullo en Vorenus vormt een relatief zelfstandige en meer in detail beschreven episode binnen de verder tamelijk globale weergave van de belegering van het kamp van Quintus Cicero (de broer van de beroemde Marcus Tullius Cicero). Men zou het in zijn geheel als één afgeronde achtergrondpassage bij de rest van de vertelling kunnen bestempelen, waarbij deze achtergrondpassage zelf ook weer een hiërarchische structuur van voorgrond en achtergrond vertoont. Deze interne hiërarchische structuur blijkt duidelijk uit het specifieke gebruik van de tijden.

10.3.2 *Tijdgebruik in narratieve teksten*

Zoals gezegd is in narratieve teksten het tijdgebruik een belangrijk middel om de structuur van het verhaal tot uitdrukking te brengen. De afwisseling van enerzijds perfectum en praesens historicum en anderzijds imperfectum en plusquamperfectum dient vooral om het onderscheid tussen voorgrond en achtergrond te markeren, terwijl de afwisseling van perfectum en praesens historicum kan worden gebruikt om de voorgrondvertelling nader te structureren. Merk op dat het hier voornamelijk het tijdgebruik in hoofdzinnen betreft; het tijdgebruik in bijzinnen wordt voor een belangrijk deel bepaald door de regels van de *consecutio temporum* (vgl. hoofdstuk 6, § 6.5).

Het begin van de episode (r. 1-5) vormt een goede illustratie van de structurerende functie van de afwisseling van verteltijden:

Erant in ea legione fortissimi viri, centuriones, qui primis ordinibus appropinquant, Titus Pullo et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de locis summis simultatibus contendebant. Ex his Pullo, cum acerime ad munitiones pugnaretur, "Quid dubitas," inquit, "... (r. 1-5)

De episode begint met de introductie van de *centuriones* als personages in het ingebedde verhaal door middel van het imperfectum (*erant*, r. 1) en verschaft vervolgens, eveneens door middel van imperfecta (*habebant* in r. 3, en *contendebant* in r. 4), de achtergrondinformatie die de lezer nodig heeft om de daarna beschreven gebeurtenissen te kunnen begrijpen, namelijk hun eeuwige rivaliteit. Deze situatie is 'algemeen', in die zin dat de imperfecta situaties beschrijven die gedurende enige jaren kenmerkend waren voor de gang van zaken binnen het legioen. Na deze achtergrondpassage begint het 'eigenlijke verhaal' (voorgrond) met een specifieke tijds-aanduiding: *cum ... pugnaretur*. Hier stappen we dus over van een algemenere beschrijving naar een concrete scène, waar de verteller om welke reden dan ook specifieker op in wil zoomen. De overgang van achtergrond naar voorgrond wordt echter ook gemarkeerd door de overgang van imperfecta naar de (perfectum óf praesens historicum) vorm *inquit* (r. 5).⁵³

Het tijdgebruik in deze eerste vijf regels heeft niet alleen een structurerende functie binnen het ingebedde verhaal zelf, omdat het – in voorwaartse zin – aangeeft dat dit tekstdeel een achtergrondstatus heeft ten opzichte van gebeurtenissen die daarna beschreven zullen worden, maar het markeert ook een breuk met het direct

eraan voorafgaande tekstdeel: de combinatie van een achtergrond-tijd (hier imperfectum) met de introductie van geheel nieuwe personen, is een typisch signaal van het begin van een nieuwe episode.

De tekststructureerende functie van de afwisseling van verteltijden vloeit, zoals we in hoofdstuk 6 gezien hebben, voort uit de semantische waarde van de afzonderlijke tijden. De semantische waarde van het perfectum wordt beschreven als voortijdig aan, en afgerond ten tijde van, het *spreek-/schrijfmoment*. Hierdoor is het perfectum bij uitstek de verteltijd om opeenvolgende gebeurtenissen in het verleden te beschrijven. De semantische waarde van imperfectum en plusquamperfectum wordt daarentegen gedefinieerd in relatie tot een bepaald moment in het verleden: deze tijden worden gebruikt om standen van zaken te presenteren als gelijktijdig met, respectievelijk voortijdig aan, een andere gebeurtenis of situatie in het *verleden*. Dit maakt deze laatste twee verteltijden bij uitstek geschikt voor het beschrijven van situaties die de achtergrond vormen van de opeenvolgende voorgrondgebeurtenissen die door middel van perfecta zijn weergegeven.

In tegenstelling tot de afwisseling van perfectum met imperfectum en plusquamperfectum houdt de afwisseling van perfectum en praesens historicum geen verband met het onderscheid tussen achtergrond en voorgrond. Het gebruik van het praesens historicum dient om een zeker 'reliëf' aan te brengen in de weergave van de narratieve hoofdlijn: belangrijke voorgrondgebeurtenissen worden levendig en gedetailleerd gepresenteerd, doordat de suggestie wordt gewekt dat ze zich voor het (geestes) oog van de verteller afspeelen. Een mooi voorbeeld uit de *Metamorphosen* van Ovidius is (18).

- (18) forte lacum mediocris aquae *prospexit* (PF) in imis
vallis; agrestes illic fruticosa *legebant* (IMPF)
vimina cum iuncis gratamque paludibus ulvam; 345
accessit (PF) positoque genu Titania terram
pressit (PF), ut hauriret gelidos potura liquores.
rustica turba *vetat* (PR); dea sic *adfata* (PF) vetantes
(‘Toevallig zag zij een meer voor zich met niet al te veel water,
in een diep dal; daar waren boeren bezig welig groeiende
wilgentwijgen met biezen te verzamelen en in moerassen
groeïend riet. Latona ging erheen en knielde op de grond om
een slok van het koude water te nemen. Het boerenfolk ver-
biedt het! De godin sprak als volgt in reactie op hun verbod:
...’, Ov. *Met.* 6. 343-348)

In (18) wordt beschreven hoe Latona, uitgeput en dorstig na de vele omzwervingen met haar pasgeboren baby's, in een Lycisch dal een meertje ontdekt: *prospexit*, duidelijk een gebeurtenis op de hoofdlijn van het verhaal, in dit geval in het 'ongemarkeerde' perfectum. De volgende werkwoordsvorm *legebant* geeft de situatie aan die ze daar aantreft en die de achtergrond, het decor, vormt voor de gebeurtenissen die zich zullen voltrekken. Op de hoofdlijngebeurtenis *prospexit* volgen natuurlijkerwijs *accessit* (ze kwam naderbij), en *pressit* (ze knielde neer bij de rand van het meer), beide opnieuw in een perfectum. Het verwachte vervolg van deze keten van samenhangende en opeenvolgende gebeurtenissen (*potavit*) wordt echter verstoord: de boeren staan het niet toe. Door het gebruik van het praesens (*vetat*) lijkt de dichter deze gebeurtenis, die duidelijk het meest prominent is in de serie en ook verstrekkende gevolgen zal hebben voor het verdere verloop van het verhaal, meer nadruk te geven. Na deze 'piek' in de vertelling wordt de hoofdlijn weer voortgezet met het perfectum, dat als basistijd voor de hele scène geldt.

Caesar gebruikt in bepaalde delen van zijn *De Bello Gallico* het praesens historicum zo veelvuldig dat het bijna als een basisverteltijd beschreven kan worden – maar dat heeft deels natuurlijk ook te maken met het hoge 'actiegehalte' van zijn *commentarii*. Zo is in de in deze paragraaf behandelde passage bijna de gehele voorgrondvertelling, vanaf de uitbraak van Pullo in regel 7-8, tot aan de veilige terugkeer (*sese ... recipiunt*) in regel 22, in het praesens gesteld. Na afloop van de detailvertelling 'evalueert' de verteller de episode door middel van een perfectum, de tijd die van nature voortijdigheid aan het spreek/schrijfmoment aangeeft en daardoor zeer geschikt is om vanuit het perspectief van het actuele schrijfmoment terug te kijken op het grotere geheel van de gebeurtenissen: *sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut ...* (r. 22-25).

10.4 Samenvatting

Tekstuele samenhang is een complex verschijnsel, dat tot uitdrukking komt in verschillende talige eigenschappen van afzonderlijke zinnen. Het is de combinatie van (onder andere) tekststructurende partikels, woordvolgorde, tijdgebruik en de specifieke vorm van de referentiële uitdrukkingen, waardoor een verteller de plaats van afzonderlijke zinnen in het grotere tekstuele verband markeert.

Noten

Hoofdstuk 1

- 1 Het grammaticale begrippenapparaat dat hier en in de volgende hoofdstukken wordt gepresenteerd is grotendeels gebaseerd op H. Pinkster, *Latijnse Syntaxis en Semantiek*, Amsterdam (1984), in het Engels verschenen als *Latin Syntax and Semantics*, London (1990). Als zodanig sluit het aan bij meer functioneel georiënteerde taaltheorieën. Voor detailobservaties is ook veelvuldig gebruik gemaakt van het standaardwerk van R. Kühner & C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache II Satzlehre* (2 delen), Hannover (1912).

Hoofdstuk 2

- 2 Van de genoemde predicaten komen alleen *curo*, *deficio* en *fugio* sporadisch in het passief voor. Voorbeelden zijn *fugitur invidia* ('afgunst wordt vermeden', *Rhet. Her.* 4.50) en *cum aquilifer a viribus deficeretur* ('toen de vaandeldrager door zijn krachten in de steek gelaten werd', *Caes. Civ.* 3.64.3).
- 3 Gewoonlijk neemt men aan dat de genitivus qualitatis een meer wezenlijke en blijvende eigenschap aanduidt, de ablativus qualitatis een meer tijdelijke eigenschap.
- 4 Bron: hoofdstuk 5 van H. Pinkster (1984), *Latijnse Syntaxis en Semantiek*. Amsterdam: Grüner, in het Engels verschenen als *Latin Syntax and Semantics*, London: Routledge (1990).
- 5 Attributen die de vorm hebben van een adjectief of bezittelijk voornaamwoord krijgen vanzelfsprekend de naamval van het woord (het 'hoofd') waar ze mee congrueren.
- 6 Ook in geval van de genitivus bij werkwoorden van 'herinneren' en 'vergeten' (*memini*, *reminiscor*, *obliviscor*) en bij *me pudet* wordt de ontbrekende genitivus van het pronomen personale vervangen door de genitivus singularis neutri van het pronomen possessivum (*mei*, *tui*, *sui*, *nostri*, *vestri*). Bijvoorbeeld: *meminit vestri*, 'hij herinnert zich jullie'.
- 7 Vergelijk *multi NOSTRORUM* ('velen van de onzen') en *amor NOSTRI* ('de liefde voor ons').

Hoofdstuk 3

- 8 Het supinum op *-um* functioneert als een zeer beknopte bijwoordelijke bijzin van doel bij predicaten die een beweging uitdrukken: *it DORMITUM* ('hij gaat slapen'). Een voorbeeld uit Vergilius is: *Eurypylum SCITATUM oracula Phoebi / mittimus* ('wij sturen Eurypylus weg om aan Phoebus Apollo orakels te vragen', *Verg. A.* 2.114-115). Het supinum op *-u* komt voor bij een beperkte groep van adjectieven (o.a. *facilis*, *horribilis*, *incredibilis*, *mirabilis*, *turpis*) en gedraagt zich dan min of meer als een bepaling van beperking: *id difficile est FACTU* ('dit is moeilijk om te doen', *Cic. de Orat.* 1.81).
- 9 Onpersoonlijke uitdrukkingen als *me paenitet* en *me pudet* kunnen ook met een nomen in de genitivus voorkomen, zie § 2.1.2, p. 23.

- 10 De term object wordt bij voorkeur gereserveerd voor die constituenten in een actieve zin die bij passivering subject worden (zoals de constituent *linguam Latinam* in voorbeeldzin (15)). Bij infinitivi is dit niet goed mogelijk, vandaar dat we in gevallen als (14) liever spreken van een complement dan van een object. Een andere oplossing zou zijn om in geval van *scribere* te spreken van een object in de ruime zin van het woord (de syntactische structuur van (14) is namelijk volstrekt identiek aan die van (15)).
- 11 Een hulpwerkwoord is een werkwoord dat niet zonder een ander werkwoord kan optreden.
- 12 Overigens spreekt men ook in het geval van de subjectsinfinitivus wel van 'aanvullingsinfinitivus'.
- 13 Na *impedio* en *veto* zijn ook constructies mogelijk met de subordinatoren *ne*, *quin* en *quominus*. Zie hiervoor hoofdstuk 7.
- 14 Uit voorbeeld (25) blijkt dat het predicaatsnomen (*aegrotam*) in geslacht, getal en naamval congrueert met het subject van de infinitivus (*eam*). Dit geldt ook voor het verbogen deel van de infinitivus, zoals blijkt uit een zinnetje als *audio eos VENTUROS (esse)*.
- 15 Het symbool * betekent: het volgende is ongrammaticaal of komt in het klassiek Latijn niet (meer) voor.
- 16 Een *toga pura* is een toga zonder purperen zoom.
- 17 Een voorbeeld van een echte n.c.i.-constructie met *iubeor* is Cic. *Balb.* 36: *populi maiestas conservari iubetur* ('de grootheid van een volk wordt bevolen in stand gehouden te worden', 'men beveelt dat de grootheid van een volk in stand gehouden wordt').
- 18 Zie Pinkster, *Latijnse Syntaxis en Semantiek* (1984, p. 160).

Hoofdstuk 4

- 19 Het participium perfecti passivi van *ceno*, *cenare* ('eten') heeft een actieve betekenis.
- 20 De constructie is dermate schaars in de dativus dat hier in het vervolg geen voorbeeld van opgenomen is.
- 21 *Cantante*: de ablativus singularis van het participium praesentis eindigt alleen dan op *-i* wanneer het participium geheel tot adiectivum is geworden, bijvoorbeeld: *fulgenti auro* ('met/van schitterend goud').

Hoofdstuk 5

- 22 Ook het supinum I en II (op *-um* en *-u*) worden gerekend tot de nominale vormen van het werkwoord. Zie voor het supinum hoofdstuk 3, p. 49 en noot 8.
- 23 Adjunct is de technische term voor bijwoordelijke bepalingen die de door het hoofdpredicaat uitgedrukte gebeurtenis nader bepalen in termen van tijd, ruimte, oorzaak, middel, wijze, begeleidende omstandigheden, etc. Samen met de functie disjunct vormt het adjunct de categorie van weglaatbare zinsdelen (satellieten). Zie hoofdstuk 1.
- 24 In tegenstelling tot bijvoorbeeld het Nederlands en het Grieks kent het Latijn geen lidwoord. Het verbuigbare Latijnse gerundium kan dus beschouwd worden als een taalmiddel dat het ontbreken van een verbuigbaar lidwoord (zoals dat wel in het Grieks kan optreden in combinatie met een substantivisch gebruikte infinitivus) compenseert. Vergelijk een Griekse constructie als *ἄρξαντες τοῦ διαβαίνειν* ('die begonnen waren met oversteken').
- 25 Een uitzondering wordt gevormd door gevallen als Cic. *Tusc.* 102, waarin het object van het gerundium een onzijdig pronomen of adiectivum is: Cicero scripsit *de nihil sentiendo* ('Cicero heeft geschreven over de afwezigheid van elk gevoel', lett. 'over het niets voelen').
- 26 Een voorbeeld van een dominant gebruikt adjectief is *prima* in de woordgroep

- prima aestate* (niet: 'in de eerste zomer', maar: 'aan het *begin* van de zomer'). Evenzo kan *summus mons*, naast 'de hoogste berg', ook 'de top van de berg' betekenen. Dominant gebruik van een adiectivum wil zeggen dat het zwaartepunt van de betekenis van de woordgroep bij het adiectivum ligt en niet, zoals normaal gesproken het geval is, bij het bijbehorende substantivum (het hoofd).
- 27 Overigens maken veel grammatica's geen onderscheid tussen het gerundivumgebruik in voorbeeld (32) en (33) enerzijds en in (34) en (35) anderzijds, en spreken in alle gevallen van een 'aanvullingsgerundivum'.
- 28 In de dativus komt de gerundivumconstructie met name voor:
1. na substantiva in enkele oude *titels*, voor het aanduiden van de taak van een magistraat, en na *comitia* (volksvergadering), om het doel van de volksvergadering uit te drukken (*comitia consulibus creandis*: 'een vergadering voor het kiezen van consuls'; *sacris faciundis decemviri*: 'een college van tien mannen voor het verrichten van religieuze handelingen');
 2. na adiectiva, die betekenen: 'geschikt' (bijvoorbeeld *aptus, idoneus, opportunus*);
 3. na enkele werkwoorden, als: *operam dare* ('zich moeite geven'), *studere* ('zich toeleggen op'), *praeesse* ('aan het hoofd staan'), *praeficere* ('aan het hoofd stellen').
- 29 Een authentiek voorbeeld is Cic. *Agr.* 34, waarin tweemaal voor een constructie van gerundivum + object gekozen wordt en eenmaal voor een gerundivumconstructie: *omnis provincias obeundi, liberos populos agris multandi, regnorum vendendorum summa potestas datur* ('men geeft volmachten om alle provincies te bezoeken, om vrije volkeren te bestraffen met het verlies van hun land, om koninkrijken te verkopen').

Hoofdstuk 6

- 30 Voor de coniunctivus is het systeem eenvoudiger, omdat een coniunctivus futuri ontbreekt: in geval van een natijdige stand van zaken in de coniunctivus wordt gewoonlijk een gelijktijdige vorm gebruikt in plaats van een natijdige. Een voorbeeld is *rogo te ut venias*. Hiernaast bestaat de mogelijkheid om een perifrastische vorm met *-urus* te gebruiken, bijvoorbeeld om natijdigheid uit te drukken in een afhankelijke vraagzin (zie § 6.5 over de *consecutio temporum*).
- 31 Ook bij de toekomstige tijden is sprake van een schijnbare redundantie in het systeem. Er is echter een subtiel verschil in betekenis tussen de omschreven futurumvormen (*laudaturus sum*: ik sta (nu) op het punt te prijzen) en het gewone futurum (*laudabo*: op een bepaald moment in de toekomst zal ik prijzen). De omschreven futurumvormen spelen verder een rol bij het uitdrukken van natijdigheid in indirecte vraagzinnen, ter compensatie van het ontbreken van een niet-samengestelde vorm voor de coniunctivus van het futurum. Voorbeelden hiervan komen we tegen in hoofdstuk 8.
- 32 Het plusquamperfectum geeft aan dat een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden voorafgaand aan een oriëntatiepunt in het verleden, in dit geval *veniebat*.
- 33 *Resultatief* wil zeggen dat de betekenis van het werkwoord op een resultaat gericht is en/of een natuurlijk eindpunt heeft (bijvoorbeeld *sterven, leren kennen, gewend raken aan*)

Hoofdstuk 7

- 34 Soms wordt ten onrechte ook de infinitivus tot de modi gerekend. De infinitivus is echter een middel om predicaten in andere predicaten in te bedden, en heeft niets te maken met de houding van de spreker t.o.v. de inhoud van de predicatie.
- 35 Hiernaast onderscheidt men soms nog het *exclamatieve* zinstype. Er zijn twee

- typen van exclamatieve zinnen in het Latijn: (i) zinnen die ingeleid worden door woorden als *qui, qualis, quantus, quam, quot, ut*; bijv. *qui comitatus in inquirendo!* ('wat een menigte was betrokken bij het onderzoek!', Cic. *Flac.* 13); (ii) zinnen die bestaan uit een nominale constituent in de accusativus, eventueel in combinatie met een infinitivus; bijv. *heu me miserum!* ('ach, arme ik!', Cic. *Fam.* 14.1.1).
- 36 Imperatieve zinnen drukken uit dat het de *wil* of de *wens* van de spreker is dat een bepaalde stand van zaken zal plaatsvinden (of juist niet zal plaatsvinden). In plaats van imperatieve zinnen spreekt men ook wel van volitieve zinnen.
- 37 Hiernaast wordt ook een potentialis-gebruik van de coniunctivus onderscheiden dat betrekking heeft op het verleden en gekenmerkt wordt door het imperfectum. Dit gebruik komt weinig voor en is beperkt tot een aantal standaarduitdrukkingen als *diceres* ('je (men) had kunnen zeggen'); *crederes* ('je (men) had kunnen geloven'); *videres* ('je (men) had kunnen zien').
- 38 Bij de coniunctivus dubitativus/deliberativus gaat het in feite om een coniunctivus potentialis of irrealis in een vragende zin, gericht tot de vraagsteller zelf. Buiten de oratio obliqua (zie hoofdstuk 9) komt de coniunctivus dubitativus vrijwel alleen in de eerste persoon voor.
- 39 Over het mogelijke betekenisverschil tussen de coniunctivus adhortativus en de imperativus bestaan verschillende opvattingen. Gewoonlijk gaat men er vanuit dat imperatieve zinnen met de imperativus een sterker en bindender karakter hebben dan imperatieve zinnen met de coniunctivus, die meer indirect en dus tactvoller of beleefder zouden zijn.
- 40 Vgl. Grieks μή + coniunctivus aoristi.
- 41 Men neemt wel aan dat de coniunctivus een tijd lang ook fungeerde als formeel middel om bijzinnen als zodanig te markeren. Dit zou onder andere het gebruik van de coniunctivus in bijzinnen van de indirecte rede verklaren in die gevallen waar geen duidelijke semantische reden is voor het gebruik van de coniunctivus. Zie Pinkster, *Latijnse Syntaxis en Semantiek* (1984: 266). Een duidelijke semantische reden voor het gebruik van de coniunctivus is er ook niet in het geval van **attractie**. Onder attractie verstaat men het gebruik van de coniunctivus in bijzinnen die zijn ingebed in een zin die om semantische redenen een coniunctivus heeft: de bijzin neemt als het ware automatisch de modus van de hoofdzin over. Vergelijk een voorbeeld als *omnes cum haec VIDEANT intriserint* ('bij het zien hiervan zou iedereen in de lach schieten'): de hoofdzin heeft een 'coniunctivus potentialis', de bijzin past zich qua modus aan.
- 42 NB *persuadere* kan zowel een argument in de dativus als in de accusativus krijgen. Vergelijk *persuadeo hospitem* in (7a) met *persuadeo tibi* in (7b).
- 43 *Quominus*: letterlijk 'opdat daardoor minder/niet'.
- 44 Bij *veto* treedt echter meestal een a.c.i. en geen *ne*-zin op.
- 45 Let op het verschil met de constructie *accidit/evenit/fit ut* + coniunctivus (zie hierboven, § 7.2.1.1).
- 46 In de hoofdzin van een (*sic*)*ut*-bijzin staat vaak een aanwijzend *ita* of *sic* ('zo').
- 47 Bijzinnen waarvan de spreker/schrijver de inhoud niet voor zijn eigen rekening neemt, noemt men ook wel 'inwendig afhankelijk'. Panhuis (*Latijnse Grammatica* (1998: 153)) spreekt van 'bedekte indirecte rede'. Andere voorbeelden van inwendig afhankelijke bijzinnen zijn zinnen met *priusquam, antequam* of *dum* waarin de coniunctivus staat. Zie ook § 7.2.2.2.

Hoofdstuk 8

- 48 Enclitische woorden zijn onbeklemtoonde woorden die fonologisch gebonden zijn aan een ander woord. Naast het vraagpartikel *-ne* is bijvoorbeeld ook de coördinator *-que* (*mater paterQUE* 'moeder en vader') een veelgebruikt enclitisch woord.

- 49 *Haecine* = *haec* + vraagpartikel *-ne*; *domust* = *domus* + *est*.

Hoofdstuk 10

- 50 Onder een **topicale referent** of **topic** verstaat men gewoonlijk een zinsconstituent die in de context of situatie gegeven is, of die om andere redenen bekend verondersteld of identificeerbaar geacht wordt. Het begrip topic staat tegenover het begrip **focus**. Met dit laatste begrip wordt bedoeld op informatie die niet per se bekend verondersteld wordt, maar juist een zekere nieuwswaarde heeft: in tegenstelling tot topicale informatie voegt focale informatie in de communicatie iets wezenlijks toe aan de al bestaande informatie.
- 51 Voor het onuitgedrukt blijven van een referent reserveert men gewoonlijk de term **ellips** of **zero anaphora**.
- 52 De term *discourse topic* verwijst naar datgene waar een bepaalde tekst als geheel over gaat (centrale *discourse topic*), of waar afzonderlijke tekstdelen 'over gaan' (lokale *discourse topics*). Deze *discourse topics* kunnen van zin tot zin een actieve rol spelen en expliciet genoemd worden, maar ook tijdelijk op de achtergrond 'geactiveerd' blijven zonder expliciet genoemd te worden. De *discourse topic* van een tekst(deel) kan eventueel expliciet worden aangegeven in de titel van een geheel werk (*De Agricultura*; *De Bello Gallico*) of in paragraafhoofdjes. Ook in afzonderlijke zinnen kan men gewoonlijk een zinsdeel aanwijzen waar de zin 'over gaat' (reeds bekende informatie) en waarover in de rest van de zin (gewoonlijk nieuwe) informatie wordt gegeven. Dit zinsdeel noemt men *topic* (of *zinstopic*); zie ook noot 50 hierboven.
- 53 De vorm *inquit* is ambigu: hij kan zowel *praesens* als *perfectum* zijn en is min of meer geïdiomatiseerd tot 'directe rede-markeerder'. Of *inquit* als *perfectum* of als *praesens* vorm wordt opgevat, maakt voor de argumentatie hier niet uit, beide zijn voorgrondtijden.

Register

Grammaticale termen

- aanvullingsinfinitivus 53vv.
- absolute tijd 51
- ab urbe condita constructie 67
- ablativus 18, 30vv.
 - absolutus constructie 18, 35, 67vv.
 - met passief participium 70
 - vertaling van - 69
 - causae 36
 - comparationis 46
 - instrumenti 35
 - limitationis 39
 - loci 31, 37
 - mensurae 39
 - modi 36
 - originis 31
 - pretii 31, 34
 - qualitatis 32v., 44
 - respectus 39
 - separativus 31, 37v.
 - sociativus 39
 - temporis 36
 - van de tijd waarbinnen 40
 - van omstandigheden 40
- accusativus 22v., 41
 - cum infinitivo constructie: zie a.c.i.- constructie
 - dubbele -constructie 24v.
 - spatii 41
 - subjects- 23, 55
 - van inhoud 24
 - van 'plaats waarheen' 38
- achtergrond 87, 153vv.
- a.c.i.-constructie 23, 55vv.
 - bij subjectsidentiteit 58
 - in relatieve bijzin 57v.
- a.c.p.-constructie 73
- adiectivum 45v.
 - + ablativus 45
 - + dativus 45
 - + genitivus 45v.
- adjunct 12, 75 n.23
 - gerundium met de functie van - 77
- adressaat 55
- agens 13, 29v.
- anaforsch pronomem 137
- anaforsche referentie 138vv.
- argument 11vv.
- argument-bijzinnen 91vv., 102vv.
- attractie 160 n.41
- attribuut 15v.
 - gerundium in de functie van - 76
 - gerundivum in de functie van - 18, 78v.
 - participium in de functie van - 64v.
- asyndetisch 19
- asyndeton 19, 137
- begunstigde 13
- bepaling 12
 - bijwoordelijke - 19, 34, 35, 158 n.23
- bijzin 49, 102vv.
 - adverbiaal 93
 - argument- 91v., 102vv.
 - bijwoordelijk 65, 93, 108
 - causaal 112v.
 - comparatief 114v.
 - concessief 113v.
 - conditioneel 113
 - consecutief 109v.
 - factief 107
 - finaal 108v.
 - infiniet 49
 - 'inwendig afhankelijk' 160 n.47
 - recapitulerend 149
 - relatief (+ coni.) 118
 - satelliet- 91, 102, 108vv.
 - temporeel 110vv.

- categorie 15
 chronologische ordening 85
 coherentierelatie 137
 communicatieve situatie 150
 complement 12
 - infinitivus met de functie - 51, 53
 - gerundium met de functie - 76
 compositum 25vv.
 coniunctivus 85, 95vv.
 - adhortativus 99, 101, 160 n.39
 - concessivus 100v.
 - dubitativus/deliberativus 98, 124
 - in relatieve bijzin 118
 - optativus 100v.
 - prohibitivus 99vv.
 conjunctie 19, 141
 - coördinerend 19
 connectief partikel 141
 connector 14, 20, 141vv.
 consecutio temporum 91vv.
 - bij afhankelijke vraagzinnen 124
 constituent 11
 coördinatie 15, 19v.
 coördinator 19v. 141v.
 correlatief adverbium 109

 dativus 25vv.
 - auctoris 29v., 79v.
 - dubbele -constructie 29
 - ethicus 40
 - finalis 28v.
 - (in)commodi 40
 - iudicantis 40
 - possessivus 28, 33
 - van richting 41
 declaratieve zinnen 95 vv.
 deponens 63, 70
 discourse marker 151
 discourse topic 148
 discourse topic shift 148v., 161 n.52
 disjunct 12, 158 n.23
 dominant 67vv., 78, 158 n.26
 dubbelverbonden bepaling 65

 ellips 161 n.51
 emfase 149
 enclitisch 125, 160 n.48

 focus 33, 62, 139, 161 n.50

 gebeurtenis 88
 gelijktijdig(heid) 51, 64
 genitivus 32vv., 42vv.
 - appositivus/explicativus/
epexegeticus 44
 - obiectivus 16, 42v.
 - partitivus 44
 - possessivus 28, 33, 43
 - pretii 34
 - qualitatis 33, 43v., 157 n.3
 - subiectivus 16, 42v.
 gerundium 75vv.
 - + object 77, 82, 159 n.29
 gerundivum 75, 78vv.
 - aanvullings- 80v.
 - als predicaatsnomen bij *esse* 79v.
 - dominant gebruikt - 81vv.
 - met de functie attribueert 78v.
 - met de functie van predicativum 80v.
 - passieve betekenis 78
 gerundivumconstructie 81

 handelende persoon 13,29,79
 - bij passieve ablativus absolutus 70
 - in de dativus (dativus auctoris) 29, 79
 head 15
 hiërarchische structuur 141
 hoofd 15v.
 hulpwerkwoord 53, 158 n.11

 illocutie 95v.
 imperatieve zinnen 95v., 99vv., 160 n.36
 imperativus 85, 95v., 99vv, 160 n.39
 imperfectum 86vv., 154
 - de conatu 88
 impersonalia 28
 indicativus 95vv., 101v.
 indirecte rede 106, 131vv.
 indirecte taaluitingen 131vv.
 infinitivus 49vv.
 - aanvullings- 53vv.
 - historicus 51, 62, 89v.
 - in de functie complement bij tweeplaatsige werkwoorden 53
 - in de functie complement bij drieplaatsige werkwoorden 54
 - in de functie subject 52v.
 ingebedde predicatie 15vv, 49
 interrogatieve zinnen 95vv., 123vv.
 irrealis 97, 101, 117

 kataforische referentie 138
 koppelwerkwoord 14, 28, 79

 lexicale samenhang 137
 locativus 38

- mededelende zinnen 95vv., 101
modus 85, 95vv.
move 143
- narratieve hoofdlijn 153
narratieve infinitief 62, 89
natijdig(heid) 51
n.c.i.-constructie 59vv.
nomen actionis 44
nominale groep 15v.
nominale vormen van het
werkwoord 49, 75
nominativus 21v.
als subject 21
als predicaatsnomen 22
cum infinitivo constructie: zie
n.c.i.-constructie
- object 12, 22vv.
- indirect - 12, 25
- infinitivus in de functie - 53
- inwendig - 24
- onpersoonlijke passieve constructie 27,
59, 79
- onpersoonlijke uitdrukking 28, 52
- + a.c.i. 57
- + infinitivus 52
- met betekenis 'gebeuren' + *ut* +
coniunctivus 106
- ontkenning
- in imperatieve zin 96
- in wenszinnen 99
- ontvanger 12, 13
oratio obliqua 106, 131vv.
oratio recta 132
oriëntatiepunt 85v., 92
- participium 63vv.
- attributief 64v.
- coniunctum 65
- dominant 67vv.
- predicatief 19, 65vv.
- substantivisch 65
- passief 12
- onpersoonlijk 27, 59
- persoonlijk 60
- patiens 13
- perfectum 50, 86vv., 154vv.
- historicum 89
- praesens 90v.
- resultaatief 90
- periodische stijl 20
- persoonlijke passieve constructie 60
- persoonsvorm 14, 49
- perspectief 86v., 156
potentialis 97, 101, 117
praesens historicum 89v.
predicativum 18, 65vv.
- adiectivum in de functie - 66
- gerundivum in de functie - 80v.
- substantivum in de functie - 66
- predicaat 11vv.
predicaatsnomen 14
- gerundivum in de functie
van - 79v.
- predicatie 14
- ingebedde - 15, 16vv.
- predicatieve bepaling 17, 18v.
pronomen reflexivum 58, 135
- realis 117
- referent 137
- topicaal 138, 161 n.50
- referentie 138
- anaforische - 138
- kataforische - 138
- referentiële samenhang 137, 138vv.
reflexief pronomen 58, 135
relatieve aansluiting 133, 140
relatieve ordening 85
relatieve tijd 51, 71, 85v.
resultatieve betekenis 159 n.33
- satelliet 12vv.
- dominant participium in de
functie - 68vv.
- satelliet-bijzinnen 91, 102, 108vv.
- semantische functie 13
- situatie 88
- stand van zaken 85
- subject 12, 21
- infinitivus in de functie - 52
- subjectieve reden 112, 120
subjectsaccusativus 23, 55
subjectsinfinitivus 52v.
subordinator 20, 141
substantivum verbale 75
supinum 49, 157 n.8, 158 n.22
- syntactische functie 12v.
syntaxis 11
- tekst 137
- tempus 85vv.
- terminatieve betekenis 90
- tijdsverhouding 71
- topic 161 n.50, n.52
- topicaal 138, 161 n.50
- topicale referent 139, 161 n.50
- transitieve werkwoorden 12

verba affectuum 22
 - + a.c.i. 56v., 58
 - + *quod*-zin 107v.
 - + voorzetselvoorwerp 23
 verba declarandi 56
 - + a.c.i. 56
 - + n.c.i. 60
 verba impediendi 105
 - + *ne/quominus/quin* 105, 119
 verba iudicandi 56
 - + a.c.i. 56
 - + n.c.i. 60
 verba postulandi et curandi 102v.
 - + a.c.i./*ut*-zin 102v.
 verba sentiendi 56
 - + a.c.i. 56
 - + a.c.i./*ut*-zin 103v.
 - + n.c.i. 60
 verba timendi 105v.
 - + *ne* 105v.
 verba voluntatis 57
 - + a.c.i. 57
 verbaalsubstantivum: zie substantivum
 verbale
 verbum finitum 14
 vocativus 46v.
 volitieve zinnen 160 n.36
 voorgrond 88, 153vv.
 voortijdig(heid) 50v.
 voorzetselvoorwerp 23

vraagpartikels 125
 vragen 95v., 101, 123vv.
 - afhankelijkke - 106, 123v., 125, 134
 - directe - 123
 - eenledige - 125v.
 - indirecte - : zie afhankelijke -
 - ja/nee (zie ook zins-) 124
 - meerledige - 126
 - retorische - 128, 134
 - woord- 124
 - zins- (zie ook ja/nee) 124

werkwoord
 - absoluut gebruikt 23
 - met resultatieve betekenis 90,
 159 n.33
 - met terminatieve betekenis 90
 - transitief 12
 woordvolgorde 21, 149
 woordvragen 124

zero anaphora 140, 161 n.51
 zin 14
 zinskern 12
 zinsstructuur 11
 zinstype 95vv.
 - declaratief 95vv.
 - exclamatief 159 n.35
 - interrogatief 95v.
 - imperatief 95v.

Latijnse woorden

a(b) + abl. 29, 37, 79
 absum + acc. spatii 41
 abundo + abl. 31
 accidit
 + *ut*-zin 107
 + *quod*-zin 107v., 120
 accipio + gerundivum 80v.
 acclamo + dat. 27
 accuso + gen. 32
 adeo 109
 admoneo + a.c.i./*ut*-zin 104
 adsum + dat. 27
 aegre fero
 - + a.c.i. 56
 - + *quod*-zin 108
 aequum est 98
 aestimo
 + abl. 31
 + gen. 34
 affinis + dat. 45

aliquanto 39
 altus + acc. spatii 41
 an 126v.
 an non 127
 ante ... quam in temporele bijzin 115
 antepono + dat. 27
 antequam in temporele bijzin 115
 anxius + abl. 36
 apparet + a.c.i. 57
 aptus + dat. 45, 159 n.28
 arbitrator + a.c.i. 56
 arceo + abl. 31
 arcesso + dubbele dat. 29
 arrideo + dat. 27
 aspergo + abl. 31
 at 142
 atque 19
 audio
 - + a.c.i. 56
 - + a.c.p. 73

- aut 19, 142
 autem 14, 142, 148, 151
 auxiliior + dat. 26
 avidus + gen. 45

 bene accidit + *quod*-zin 108
 bene evenit + *quod*-zin 107, 108
 bene facio + *quod*-zin 108
 bene fit + *quod*-zin 107, 108
 blandior + dat. 26

 careo + abl. 31
 carus + dat. 45
 caveo + *ne*-zin 103
 cedo + abl. 31
 censeo + a.c.i./*ut*-zin 104
 certe 129
 cognatus + dat. 45
 cogo + acc. + inf. 54
 committo + gerundivum 80
 compos + gen. 45
 concedo
 - + gerundivum 80
 - + a.c.i./*ut*-zin 104
 condo + abl. 31
 conor + inf. 53
 constat + a.c.i. 57
 constituo + a.c.i./*ut*-zin 104
 consuetudo est + *ut*-zin 107
 consuevi 91
 consulo + dat. 26
 contingit + *ut*-zin 107
 creber + abl. 45
 credo + dat. 26
 cum *samenvatting* 121v.
 - historicum 110v., 121
 - in causale bijzin 113, 121
 - in concessieve bijzin 114, 121
 - in temporele bijzin (temporale)
 110v., 121
 - inversum 111, 121
 - (primum) in temporele bijzin 111v.
 - ... tum 122
 cupidus + gen. 45, 76
 cupio
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 53, 59
 - + *ut*-zin 103
 curo
 - + acc. 22
 - + gerundivum 81
 - + *ut*-zin 103

 damno + gen. 32

 de + abl. 37
 debeo 53, 98
 - + inf 53
 decerno + a.c.i./*ut*-zin 104
 decet + inf. 52
 deficio + acc. 22, 157 n.2
 desum + dat. 27
 deterreo + *ne/quominus*-zin 105
 dico
 - + a.c.i. 56
 - + a.c.i./*ut*-zin 104
 - + n.c.i. 60
 dignus + abl. 45
 disco + inf. 53
 displicet + dat. 28
 dissimilis + gen. 45
 disto + acc. spatii 41
 do + gerundivum 80
 doceo
 - + acc. + inf. 54
 - + dubbele acc. 24
 doleo
 - + abl. 36
 - + a.c.i. 56
 - + *quod*-zin 108
 domi, domum, domo 38
 donec in temporele bijzin 116
 dono + abl. 31
 dubito 127
 dubium est 127
 dubium non est quin 119
 dum
 - in conditionele bijzin 113
 - in temporele bijzin 116
 dummodo in conditionele bijzin 113

 efficio + *ut*-zin 103
 enim 150v.
 ergo 142
 erudio + abl. 31
 est + predicaatsnomen
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 52
 est quod 121
 et 19, 20, 142
 etiam si in concessieve bijzin 113
 etsi in concessieve bijzin 113
 evenit + *ut*-zin 107
 e(x) + abl. 37
 existimo + a.c.i. 56
 expers + gen. 45
 exuberio + abl. 31

 fama est + a.c.i. 57

- fas est
- + a.c.i. 57
- + inf. 52
faveo + dat. 26
fit + *ut*-zin 107
fretus + abl. 45
fruor
- + abl. 30
- in gerundivum 83
fugio + acc. 22
fungor
- + abl. 30
- in gerundivum 83

gaudeo
- + a.c.i. 56
- + *quod*-zin 108
glorior + a.c.i. 56
gnarus + gen. 45
gratias ago + *quod*-zin 108
gratulor + *quod*-zin 108
gratus + dat. 45
graviter fero + a.c.i. 56

haud scio 127
hic 139
hortor + *ut*-zin 103
humi 38

id ago + *ut*-zin 103
idoneus + dat. 45
igitur 14, 20, 142, 147
ignarus + gen. 45
ignotus + dat. 45
ille 139
immemor + gen. 46
impedio
- + acc. + inf. 54
- + *ne/quominus*-zin 105
imperitus + gen. 46
impero
- + acc. + inf. 54, 103
- + *ut*-zin 54v., 103
impetro + *ut*-zin 103
impleo + abl. 31
in + abl. 37
inanis + gen. 46
incertum est 127
indigeo
- + abl. 30
- + gen. 32
indignor + a.c.i. 56
indignus + abl. 45
inscius + gen. 46

insto + dat. 27
instruo + abl. 31
insuetus + gen. 46
interdico + *ne/quominus*-zin 105
interest + gen. 32
invideo + dat. 26
is 139
ita 109
- in bevestigende antwoorden 129
ita est 129
iubeo
- + acc. + inf. 54, 103
- + a.c.i. 57, 103
- + inf. praes. 59
- + n.c.i. 60
- + *ut*-zin 103
iucundus + dat. 45

laetor
- + a.c.i. 57
- + *quod*-zin 108
lateo + acc. 22
latus + acc. spatii 41
laudo + *quod*-zin 108
liber + abl. 45
libero + abl. 31
libet
- + dat. 28
- + inf. 52
licet in concessieve bijzin 114
licet
- + dat. 28
- + inf. 52
longus + acc. spatii 41

male evenit + *quod*-zin 108
male facio + *quod*-zin 108
male fit + *quod*-zin 108
maledico + dat. 26
malo
- + a.c.i. 57
- + inf. praes. 59
- + *ut*-zin 103
maneo + abl. 31
manifestum est + a.c.i. 57
medeor + dat. 26
melius est 98
memini 91
- + gen. 32
meminiscor + gen. 45
memor + gen. 45v.
metuo
- + inf. 106
- + *ne/ut/ne non*-zin 105v.

- minime 129
 min(it)or + dat. 26
 miror + a.c.i. 57
 misereor + gen. 32
 miseret me 22
 mitto
 - + dubbele dat. 29
 - + gerundivum 80
 modo in conditionele bijzin 113
 moleste fero + a.c.i. 56
 moneo + a.c.i./ *ut*-zin 104
 mos est + *ut*-zin 107
 multo + abl. 31
- nam 142
 nascor + abl. 31
 natus + acc. spatii 41
 ne
 - in finale bijzin 108v.
 - in imperatieve zin 96, 101
 - non 105
 -ne
 - in eenledige vragen 125
 - in meerledige vragen 126
 necessarium est + a.c.i. 57
 necessarius + dat. 45
 necesse est
 + a.c.i. 57
 + inf. 52
 necne 126
 nefas est
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 52
 nego + a.c.i. 56
 neque ... neque 19
 nescio
 - + a.c.i. 56
 - + an 127
 nescius + gen. 46
 nihil est quod 121
 nihil habeo quod 121
 nihilminus 129
 nisi in conditionele bijzin 117
 nitor + abl. 30
 noceo + dat. 26
 nolo
 - + a.c.i. 57
 - + inf. praes. 59
 - + *ut*-zin 103
 non ... sed 19
 non dubito quin 119
 non est quod 121
 non habeo quod 121
 non ita 129
- non multum abest quin 98, 120
 nonne 125
 notus + dat. 45
 novi 91
 nubo + dat. 26
 num 125
 nuntio
 - + a.c.i. 56
 - + a.c.i./ *ut*-zin 104
- obliviscor + gen. 32
 obsisto + *ne/quominus*-zin 105
 obsto + *ne/quominus*-zin 105
 obsum + dat. 27
 obtrecto + dat. 26
 occisus sum 91
 offero + gerundivum 80
 omnis in abl. loci 37
 onustus + abl. 45
 operam do + *ut*-zin 103
 opitolor + dat. 26
 oportet 98
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 52
 opto + *ut*-zin 103
 opulentus + abl. 45
 opus est + abl. 30
 orior + abl. 31
 oro + *ut*-zin 103
- paene dixi 98
 paenitet me 23
 - + inf. 52
- par
 - + dat. 45
 - + gen. 46
 parco + dat. 26
 pareo + dat. 26
 particeps + gen. 46
 patior
 - + a.c.i. 57
 - + inf. praes. 59
 - + *ut*-zin 103
- paulo 39
 per + acc. 35
 peritus + gen. 46
 permitto + gerundivum 80
 persuadeo
 - + a.c.i./ *ut*-zin 104
 - + dat. 26
 peto + *ut*-zin 103
 piget me 22
 - + inf. 52
 placet

- + dat. 28
 - + inf. 52
 plenus
 - + abl. 45
 - + gen. 46
 pono + abl. 31
 posco
 - + dubbele acc. 24
 - + *ut*-zin 103
 possum 98
 - + inf. 53
 postquam in temporele bijzin 112
 postulo + *ut*-zin 103
 potens + gen. 45
 potior
 - + abl. 30
 - in gerundivum 83
 praefero + dat. 27
 praeficio + dat. 27
 praestat + inf. 52
 praesto + dat. 27
 praesum + dat. 27
 precor + *ut*-zin 103
 prius ... quam in temporele bijzin 115
 priusquam in temporele bijzin 115
 prohibeo + *ne/quominus*-zin 105
 propinquus + dat. 45
 proprius
 - + dat. 45
 - + gen. 46
 prosum + dat. 27
 prout in comparatieve bijzin 114
 pudet me 23
 - + inf. 52
 puto + a.c.i. 56
- quamquam in concessieve bijzin 113
 quamvis in concessieve bijzin 114
 quandoquidem in causale bijzin 113
 quanto ... tanto 39
 quasi in comparatieve bijzin 114
 -que 19, 160 n.48
 queror + a.c.i. 57
 quia in causale bijzin 116
 quin *samenvatting* 119
 - in consecutieve bijzin 109
 quis dubitat quin 120
 quo in finale bijzin 109
 quoad in temporele bijzin 116
 quod *samenvatting* 120
 - in causale bijzin 116
 quoniam in causale bijzin 113
 recuso + *ne/quominus*-zin 105
- refert + inf. 52
 relinquatur + *ut*-zin 107
 relinquo + gerundivum 80
 reliquum est + *ut*-zin 107
 reminiscor + gen. 157 n.6
 resisto + *ne/quominus*-zin 105
 restat + *ut*-zin 107
 rogo
 - + dubbele acc. 24
 - + *ut*-zin 103
 ruri, rus, rure 38
- sacer + gen. 46
 sane 100v., 129
 scilicet 129
 scio + a.c.i. 56
 scribo + a.c.i. 56
 sed 142
 sedeo + abl. 31
 sentio + a.c.i. 56
 servio + dat. 26
 si in conditionele bijzin 117
 sic 109
 sicut in comparatieve bijzin 114
 similis
 - + dat. 45
 - + gen. 46
 simul in temporele bijzin 111v.
 simulac in temporele bijzin 111v.
 simulatque in temporele bijzin 111v.
 sino
 - + a.c.i. 57
 - + inf. praes. 59
 - + n.c.i. 60
 - + *ut*-zin 103
 siquidem in causale bijzin 113
 spero + a.c.i. 57
 spolio + abl. 31
 statuo + a.c.i./*ut*-zin 104
 sto + abl. 31
 studeo + dat. 26
 suadeo + *ut*-zin 103
 sum
 - + dat. poss. 28
 - + dubbele dat. 28v.
 sumo + gerundivum 80
 supersum + dat. 27
 suscenseo + dat. 26
 suscipio + gerundivum 80
- taedet me 22
 talis 109
 tam 109
 tamen 14

- tametsi in concessieve bijzin 113
 tamquam (si) in comparatieve bijzin 114
 tantopere 109
 tantus 109
 teneo + abl. 31
 timeo
 - + inf. 106
 - + *ne/ut/ne non*-zin 105v.
 tot 109
 totiens 109
 totus in abl. loci 37
 trado
 - + gerundivum 80
 - + n.c.i. 60
 tristis + abl. 36
 turpe est
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 52

 ubi (primum) in temporele bijzin 111v.
 ulciscor + acc. 22
 universus in abl. loci 37
 ut *samenvatting* 119
 - (primum) in temporele bijzin 111v.
 - in comparatieve bijzin 114
 - in consecutieve bijzin 109
 - - non in consecutieve bijzin 109
 - in concessieve bijzin 114
 - in finale bijzin 108v.

 utilis + dat. 45
 utor
 - + abl. 30
 - in gerundivum 83
 utrum 126

 vel 19
 velut (si) in comparatieve bijzin 114
 venio + dubbele dat. 29
 vereor
 - + inf. 106
 - + *ne/ut/ne non*-zin 105v.
 vero in bevestigende antwoorden 128
 vescor + abl. 30
 veto
 - + acc. + inf. 54
 - + a.c.i. 57
 - + inf. praes. 59
 - + n.c.i. 60
 - + *ut*-zin 103
 video
 - + a.c.i. 56
 - + a.c.p. 72v.
 vitupero + quod-zin 108
 volo
 - + a.c.i. 57
 - + inf. 53
 - + inf. praes. 59
 - + *ut*-zin 103

Overzicht van geciteerde auteurs en werken

Acc.	L. Accius (170- c. 85)
<i>trag.</i>	Tragoediae
Caes.	G. Iulius Caesar (c. 100-44)
<i>Civ.</i>	de Bello Civili
<i>Gal.</i>	de Bello Gallico
Cels.	Aulus Cornelius Celsus (ten tijde van Tiberius, <i>de Medicina</i>)
Cic.	M. Tullius Cicero (106-43)
<i>Ac.</i>	Academica
<i>Amic.</i>	de Amicitia
<i>Arch.</i>	pro Archia
<i>Agr.</i>	de Lege Agraria
<i>Att.</i>	Epistulae ad Atticum
<i>Balb.</i>	pro Balbo
<i>Brut.</i>	Brutus
<i>Cael.</i>	pro Caelio
<i>Catil.</i>	in Catilinam
<i>Cluent.</i>	pro Cluentio
<i>de Orat.</i>	de Oratore
<i>Div.</i>	de Divinatione
<i>Dom.</i>	de Domo sua
<i>Fam.</i>	Epistulae ad Familiares
<i>Fin.</i>	de Finibus Bonorum et Malorum
<i>Flac.</i>	pro Flacco
<i>Leg.</i>	de Legibus
<i>Lig.</i>	pro Ligario
<i>Man.</i>	pro lege Manilia
<i>Mur.</i>	pro Murena
<i>N.D.</i>	de Natura Deorum
<i>Off.</i>	de Officiis
<i>Phil.</i>	Philippicae

<i>Pis.</i>	in Pisonem
<i>Planc.</i>	pro Plancio
<i>Prov.</i>	de Provinciis Consularibus
<i>Q.Fr.</i>	Epistulae ad Quintum Fratrem
<i>Rep.</i>	de Republica
<i>S. Rosc.</i>	pro S. Roscio Amerino
<i>Sen.</i>	de Senectute
<i>Sest.</i>	pro Sestio
<i>Tusc.</i>	Tusculanae Disputationes
<i>Vatin.</i>	in Vatinium
<i>Ver.</i>	in Verrem
Curt.	Q. Curtius Rufus (eerste eeuw na Chr., <i>Historiae Alexandri Magni</i>)
Gel.	Aulus Gellius (123- c. 165, <i>Noctes Atticae</i>)
Liv.	T. Livius (?59 voor Chr.-?17 na Chr., <i>ab Urbe Condita</i>)
Lucil.	C. Lucilius (c. 180-c. 102, <i>Saturae</i>)
Mart.	M. Valerius Martialis (?40-?101, <i>Epigrammata</i>)
Nep.	Cornelius Nepos (c. 99-24)
<i>Ag.</i>	Agesilaus
<i>Di.</i>	Dion
<i>Ep.</i>	Epaminondas
<i>Ham.</i>	Hamilcar
<i>Han.</i>	Hannibal
<i>Milt.</i>	Miltiades
<i>Phoc.</i>	Phocion
<i>Thr.</i>	Thrasybulus
Ov.	P. Ovidius Naso (43 voor Chr.-?17 na Chr.)
<i>Met.</i>	Metamorphoses
<i>Pont.</i>	Epistulae ex Ponto
Petr.	Petronius Arbiter (eerste eeuw na Chr., <i>Satyricon</i>)
Pl.	T. Maccius Plautus (+184 voor Chr.)
<i>Am.</i>	Amphitruo
<i>As.</i>	Asinaria
<i>Bac.</i>	Bacchides

<i>Cas.</i>	Casina
<i>Men.</i>	Menaechmi
<i>Mos.</i>	Mostellaria
<i>Per.</i>	Persa
<i>Poen.</i>	Poenulus
<i>Ps.</i>	Pseudolus
<i>Rud.</i>	Rudens
Plin.	C. Plinius Secundus (c. 23-79)
<i>Nat.</i>	Naturalis Historia
Plin.	C. Plinius Caecilius Secundus (c. 61-114)
<i>Ep.</i>	Epistulae
Prop.	Sex. Propertius (eerste eeuw voor Chr., <i>Elegiae</i>)
<i>Rhet. Her.</i>	<i>Rhetorica ad Herennium</i> (eerste eeuw voor Chr.)
Sal.	C. Sallustius Crispus (86-c. 34)
<i>Cat.</i>	Catilina
<i>Jug.</i>	Jugurtha
Sen.	L. Annaeus Seneca (geb. c. 55 voor Chr.)
<i>Con.</i>	<i>Controversiae</i>
Sen.	L. Annaeus Seneca (c. 5 voor Chr.-65 na Chr.)
<i>Ep.</i>	Epistulae
<i>Nat.</i>	Naturales Quaestiones
Sil.	Silius Italicus (c. 26-101, <i>Punica</i>)
Suet.	C. Suetonius Tranquillus (?70-?140)
<i>Cal.</i>	Caligula
Tac.	Cornelius Tacitus (geb. c. 55 na Chr.)
<i>Ann.</i>	Annales
Ter.	P. Terentius Afer (c. 195-159)
<i>Ad.</i>	Adelphi
<i>Hec.</i>	Hecyra
V. Max.	Valerius Maximus (eerste eeuw na Chr., <i>Facta et Dicta Memorabilia</i>)

Vell.	C. Velleius Paterculus (geb. c. 19 voor Chr., <i>Historia Romana</i>)
Verg.	P. Vergilius Maro (70-19)
<i>Ecl.</i>	Eclogae
G.	Georgica
A.	Aeneis
Vitr.	Vitruvius Pollio (tijd van Augustus, <i>de Architectura</i>)